

Mehmed Uzun

Destpêka Edebiyata
Kurdî

lêkolîn

6q
=qcca

 Beybûn

Internationella biblioteket
Stockholms stadsbibliotek

INVAN

mehmet uzun

DESTPÊKA EDEBİYATA
KURDÎ

lêkolîn

Weşanên Beybûnê

Beybûn Yayınları : 02
Birinci Basım : Mayıs 1992

Yönetim Yeri : **Beybûn Yayınları**
Adakale Sokak Kültür Hanı

32/20 Tel: 434 21 63

Fax : 231 31 83 Yenişehir / Ankara

Dizgi : **R Prodüksiyon**
425 39 20 Ankara

Baskı : **Özkan Matbaacılık**
229 59 74

Kapak : **Metin Turan**

Pêşgotin

Beri nuha bi çend mehan kovareke Alman, der Spiegel, bi serokê Komara Tirkîyê Turgut Özal re hevpeyvînek çêkir. Di wir de T. Özal dibêje: *"Kurdî zimanê koçera ye. Bi kurdî tu edebiyat nîn e"*.¹ Piştî vê di hejmareke der Spiegel i din de nivîskar û rohilatnasê Kurd Jemal Nebez bersîvek da T. Özal. J. Nebez: *"Ne bi tenê edebiyata bedew î kurdî yê dewlemend heye, belkû gelek eserên zanistî jî bi kurdî hatine nivîsîn û çap kirin. Pirtukxane li Kurdistana Iraq'ê ji wan tijî ne. Ku edebiyata kurdî li Tirkîyê nayê dîtin, sedemê vê yekê ev e ku ji heftê salî vir de şerekî kw^r û fanatîk li hember her tiştê ku bi "kurdî" ye te kirin"*.²

Nivîskarê Kurd Mehmed Uzun jî di vê pirtuka di destê we de bi awakî zanistî li ser edebiyata kurdî radiwestî. Wî bi sedan pirtuk, kovar û rojnameyên li ser vê babetê tevdane.

Di kurdî de du manên peyva "Destpêk"ê hene: Ew hem tê maneya peyva tirkî "Giriş", hem jî tê maneya "Başlangıç". Di navê vê pirtukê de ew bi mana duwemîn hatiye bikaranîn. Ango di vir de nivîskar ne bi tenê qala pêşiyên edebiyata kurdî dike, bervajî wî tevaya edebiyata kurdî vebiriye. Mehmed Uzun bi awakî kurt xwendevanan dikişîne nav bahra edebiyata kurdî. Kesê ku bixwaze bêtir li ser edebiyata kurdî serwext bibe, dikare vê pirtukê weke rêberêkê bi kar bîne. Di dawiya pirtukê de nivîskar gelek çavaniyên bikêrhatî dane. Wek mînak em dixwazin navê diduwan ji wan li vir bidin: "Dîroka edebiyata kurdî" ya Qanadê Kurdo û "Moju edebî kurdî" ya Aladdin Secadî.

Mehmed Uzun tevî biqasî bist nivîskar, zimanzan û pisporên din, bu salan e li ser antolojiyêke edebiyata kurdî, ku ev pirtuk jî beşek ji wê xebate ye, dixebitin. Ew li ber xilasbûne ye. Em hêvî dikin ku wê ew xebata gelek giranbûha di demeke kurt de bigihêje destê xwendevanan.

Wek me li jor got, nivîskar di "Destpêka edebiyata kurdî" de

gelek çavkaniyên bikêrhatî bikaranîne. Qala bi sedan roman, kurteçîrok, helbest uhw dike. Lê wî nexwastiye bênderek ji rastî û faklan li ber xwendevanan kom bike. Wî di gelek cihî de gava qala nivîskarê kiriye, **rexneyek edebî** jî bi awakî kurt lê girtiye: li ser xweseriya nivîskariya gelek nivîskaran sekiniye. Ji aliyekî din, M.Uzun remanên xwe wek têzan aniyê zimên.

Wek minak:

- Edebiyata kurdî jî wek welatê kurdan û jiyana wan herdem tekoşîna parastina hebûna xwe dide.

- Tu deverê din ku wek li Kurdistanê edebiyat û politîka bi hev re hatine girêdan tu ne ye.

- Hemû xebat û lêkolînên li ser edebiyata kurdî pêwîst e ku dakevin ser rehên edebiyata kurdî yê devkî.

- Dangbêj û çîrokbêj gelek karên civakî tînin çih; dirokê didin nasîkirin, civakê şahî dikin, hebûnek çandî û edebî dicivînin ser hev û di navbera rabirdû û pêşerojê de weke pîrekê kar dikin. uhw.

Nivîskar M.Uzun di ve pirtîkê de viraniyê xwe dayî ser edebiyata kurdî ya modern. Berî heşê li ser edebiyata modern, wî bi kurtayî qala rewşa Kurdan û parçekirina welatê wan kiriye. Bala xwendevanan kişandiye ser çetînayî û astengên li ber ziman û edebiyata kurdî. Û bi awakî pir kurt ji behsa pêşî û klasîkên edebiyata kurdî kiriye. Piştî vê jî ew li ser edebiyata devkî radiweste.

Mehmed Uzun, nivîskarekî kurdî pir zîrek e. Di warê ziman, çand, edebiyat û rojnamegeriya kurdî de wî gelek karên rind kirine. Lê ew bêtir bi romanên xwe tê naskirin: "Tu" (1989), "Mirina Kalekî Rind" (1987), "Siya Evîne" (1989), û "Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê" (1991)

"Siya Evîne" berî anha bi çend mehan li Stembolê di nav weşanên Dozê de bi çapeke pir sipehî derket. Nivîskarê kurdî jêhatî Xelîl Dihokî ji bo M. Uzun weha dibêje:

"Mehmed Uzun yek ji nivîskarên xurt yê kurd e. Di yan salên dawiyê da, wî kariyê cihê xwe di edebiyata kurdî da bike û çendin ro-

manen serketi biafirine, romana kurdi ber bi pêş da bibe"³

M. Uzun di romanên xwe de û di berhemên xweyî din de pirtir li ser ronakbîrên Kurd disekine. Ew dibêje *"Ronakbîrên welatekî rûmeta wî welatî ne"*.⁴

Nivîskar rola ronakbîran ji bo pêşketina civateke paşdemayî pir baş dizani: *"Hewl û karê ronakbîrî hertim li pêşiya dîrokê ye. Gelek caran dîrok li gora firehbûn, kurbûn û qeweta van hewl û karên ronakbîrî şikil digre"*.⁵ Di hevpeyvînekê din de dîsan tê ser ronakbîran: *"Pêşketina ronakbîran û te gera ronakbîrî, pêşketina welat e."*⁶

M. Uzun hemû romanên xwe bi kurdi nivîsine. Ew sedemê bi kurdi nivîsandina roman û berhemên xwe weha tîne zimên: *"Gava rewşa zimanê min ê bav û kalan ewçend kambax be, ez ê çawan jê rû badim û bi zimanekî din binivîsim? Ez ê çawan beşdarî li avakirina edebiyata modern a kurdi nekim. Çawan ez ê xwe ji avakirina tevgera ronakbîrî, felsefî, çandî û edebî ya millî bidim alî?.. Li gora kîjan prensîbên exleqî ez ê van yekan bikim?"*⁶

Ev bûn panzdeh sal ku Mehmed Uzun li surgunê, li Swêdê dijî. Berî ku ew derkeve ji derveyî welat, ji bo karê xwe yê rojnamegêsî û xebata li ser zimanê kurdi li Tirkiyê çend caran hete girtin, û kete hevsê. Piştî ew mecbûr ma ku terka welatê xwe bike. Piştî ew ji hem welatiya Turkyê hate derxistin. Herçar romanên xwe, wî li surgunê nivîsandine. M. Uzun nivîskarekî kurdi surgunê ye. Ew dibêje ku *"surgun hem dikare mirovan bikuje, hem jî bi pêş bixe"*.⁷ Lê wek ku tê zanîn surgun ji bo wî bi xwe bû cihê afirandina berhemên pir çak.

Mehmed Uzun xwe wek nivîskar û ronakbîrekî Kurd û navnetewî dibîne: *"Ders û tecrûbên merivahiyê divê ne "xeribê" Kurdan bin. Ji lewre ez dildikim, Ehmedê Xanî hem bavê ziman û edebiyata kurdi hem jî hevalbendê Dante, Cervantes, Firdewsî, Shekespacr bibînim."*⁷

M. Uzun ji aliyê bîr û baweriyên xwe ne dogmatîk e. Ji ber vê jî gotarên wî di gelek kovar û rojnamên cihê de dertên. Ew hertim pênûsa xwe ji bo fêda gelê xwe bi kar tîne.

Ji damezirandina komara Tirkiye û vir de dewleta Tirk ziman û

edebiyata kurdî hertim inkar kir. Kesên ku bi kurdî nivisandin wê ew girtin û avêtin zindanan. Zanîngeh û "ronakbîrên" tirk hewl dan ku bi "ilmî" isbata tuncbûna ziman û edebiyata kurdî bikin. Lê ew nikaribûn bi ser ketana. Bûyerên li welêt û guherînên li dinyayê yên nû ew mecbûr kirin ku hebûna Kurdan zimanê wan qebûl bikin.

Van salên dawiyê gelek weşanxane pirtukên giranbuha bi tirkî li ser Kurdan diweşînin. Bê şik ev karekî pir baş e. Gava meriv çavên xwe li pirtukên bi kurdî digêrine, mixabin hejmara wan nagihêje tiliyên destan. Berhemên edebî yên bi kurdî (ji 2-3 pêve) qe tune ne.

Daxwaza me ew e ku ev "*Destpêka edebiyata kurdî*" bibe destpêkek ji bo çapkirin û belavkirina berhemên bi kurdî, ku hetanî nuha bi sedan li derveyî Tirkî çap bûnc. Wek ku M. Uzun dibêje: "*Tarîx, bêbext e, eger meriv ne xurt be û bi xurtî nexebite û eserên hêja neafirîne, buyer, kirde û tiştên qewimî, bi demê ji bîr dibin şikil û şêwe diguherînin. Hingê ji bo serdestan pîr hêsan dibe ku ew bikaribin bi van tiştan bilîzin, biguherînin û şekil û şeweyên nû bidinê*"³

Em dê wek weşanxana Beybûnê ji nuha pê ve di gel pirtukên tirkî li ser Kurdan giraniyek taybetî bidin ser weşandina berhemên bi kurdî.

Weşanxana Beybûnê

1 Der Spiegel 42/1991 (14.10.1991), Hamburg

2 Der Spiegel 45/1991 (04.11.1991) Hamburg

3 Wan, Kovara vekiliye niviskarên Kurd 11 Swede, hew 1, 1992 Stockholm

4 Bergeh 4/1990, Stockholm

5 KurdistanPress 26 Teşrin 1990, Stockholm

6 Welat, hajmar 9, 1992 Stembol

7 Nûdem hajmar 1, 1992, Stockholm

Destpêk

Herwekî ku tê zanîn, daxuyaniyên siyasî û edebiyat zêde li hev nayên û ev celeb îzeh û daxuyanî edebiyatê dewlemendtir nakin. Lê mixabin ku ez jî divê bi daxuyaniyeke siyasî dest bi vê kurte-lêgera edebî bikim. Ji ber ku çaxa meriv bixwaze behsa ziman û edebiyata kurdî bike, bivê-nevê, berî her tiştî, meriv bêgav e ku li ser rewşa siyasî ya welatê Kurdistanê jî raweste. Li Kurdistanê, her tişt, edebiyat jî tê de, bi siyasî û jiyana civakî ve girêdayî ye. (Heye ku li tu aliyê dinê, edebiyatek tune be ku mîna ya kurdî, bi siyasî, evçend, bi zexmî girêdayî be.)¹

Berî her tiştî, meriv divê bibêje ku welatê Kurdistanê, ji 1071-an û vir ve, di bin tehdît û xetera windabûnêde ye. Tarîxa sala 1071-an, ji bo kurdan, tarîxeke gelek girîng e. Di wê tarîxê de, eşîrên turkan cara yekemîn deriyên Anatoliyê, warên medeniyetan, vekirin û hatin û bi cîh bûn. Di wê tarîxê de, rûniştvanên Anatoliyê bîzansî û kurd li Malazgîrê li hember turkan têk çûn. Ev têkçûna wê tarîxê, hem ji bo kurdan û hem ji bo bîzansiyan bû destpêka trajediyekê ku qet dawî nayê. 1071 ji bo bîzansiyan bû destpêka windabûnê û gava turkan

Konstantinopel vegirtin, 1453, êdî Imparatoriya Bîzansê hew dikaribû xwe rabigirta; ew ji meydana tarîxê derket û winda bû...

Li milê din, ji bo kurdan, biserneketina şerê Malazgirê bû destpêka jiyaneke belengaz, perçebûyî û perçiqî. Ji wê rojê û vir ve, kurdan her gav li hember hêz û quwetên derve şer kirine da ku bikaribin xwe biparêzin. Cara yekemîn, di dema Yavuz Sultan Selîm de Kurdistan bi dewleta Osmanî ve hate girêdan. Sultan Selîm bi hin soz, qewl û peymanan mîrekiyên kurdan bi dewleta Osmanê Alî ve girêda û tevî kurdan li hember Safawîyan ku hingê pir bi quwet bûn, şer kir.² Bi dû qewl û peymanan re, kurdan jî piştgirî li Sultan Selîm kirin û li dora gola Wanê, Çaldiranê, li hember ordiyên Iranê şer kirin.³ Li gora qewl û peymanên Sultan Selîm, kurd dê bikaribûna "hukimeteke kurdî" ava bikirina û di nav xwe de û ji bo gerandina karên hundirîn, bibûna xweser. Sultan Selîm dan û standin û peymanên xwe yên bi mîrekiyên kurdan re, bi alîkariya Şêx Îdrîsê Bêdlîsî ku mîna "kurdê dîrokzan ê yekemîn ê Dewleta Osmanî" tê zanîn, bi rê xist.⁴ Herçî Îdrîsê Bêdlîsî bû, wî hem, mîna pisporê siyasî yê Sultan Selîm, Kurdistan bi Imparatoriya Osmanî ve da girêdan, hem jî, mîna "dîroknûserê Sultan", yekemîn car, tarîxa Osmaniyan nivîsî.⁵

Bêguman, di navbera du imparatoriyan biquwet de mayin, tesîreke gelek xirab li welatê Kurdis-

tanê û pêşketina wî kir. Ne welêt karîbû mîrekiyan bîne ba hev û yekitiya welêt ava bike û ne jî ziman û edebiyat karîbû, mîna farisî, bi pêş bikeve. Ji ber-vajiyê van tiştan hemûyan, welat bû warê şer û pêveçûnên hukimdariyên Osmanî û Farisî û her tim îstila bû. Û mîna encama vê yekê, dawîya dawîn, welat di sala 1639-an de, bû du perçe. Hingê Osmanî û Faris hewcedarê navçe û heremeke tampon bûn da ku bi hev re şer nekin. Ji bo avakirina vê navçê, ew di nav xwe de li hev hatin û bi peymanana navdar "Qesra Şêrin", welatê kurdan kirin du perçe.⁶ Bi dû vê perçebûna kambax re, welat bi carekê bû neçar û feqîr, jiyana civakî, siyasî û çandî pir bi paş ve ket. Şahirê neteweyî yê kurdan **Ehmedê Xanî** di esera xwe ya bi nav û deng "*Mem û Zîn*"ê de, bi vî awayî, behsa vê peymanana xedar dike;

*Bifikir ji Erab heta ve Gurcan
Kurmanç çi bûye siphê bircan
Ev Rûm û Ecem bi van hesar in
Kurmanç hemî li çar kenar in
Herdu terefan qabîlên Kurmanç
Bo tîrê qeza kirine amanc ⁷*

Şopdarê Ehmedê Xanî, şahirê navdar î kurd ê sedsala 19-an **Hecî Qadirê Koyî** jî perçebûna Kurdistanê weha tîne zimên;

*Le mabeynî kilaw şûr û kilaw reş
Perêşan in, dibîne mîsalî gay beş ⁸*

300 sal bi dû vê perçebûna yekemîn re, perçebûneke nû li welêt qewimî. Piştî şerê cihanê yê yekemîn, gava Tirk û dewletên biserketî li Lozanê, 1923, li hev hatin, hingê welatê kurdan bû çar perçe. Berî Peymana Lozanê bi sê salan, di 1920-an de, li Sevres'ê, di peymaneke din de, dewletên biserketî û Osmanî li hev hatibûn ku mafên neteweyî û însanî yên kurdan were dayin. Lê sê sal bi şûn de, bi peymanê Lozanê, kurd ji defteran hatin hilanîn û welatê wan ji nû ve perçe bû. Peymana Lozanê ji bo kurdan bû felaketeke mezin.⁹ Ji ber ku Peyman biryara kuştina welatê kurdan bû; welat dibû çar perçe û gel ji hev diket.¹⁰ Piştî şerê cihanê yê yekemîn, hemû millet û gel bûn xwedî maf û dewlet, lê herçî kurd bûn, ew bêmaf man û di ser de jî welatê wan dîsan perçe bû.

Ji wê rojê û vir ve, welatê Kurdistanê, bi vî halê xwe yê perçebûyî, di nav şerê man û nemanê de, jiyana xwe ya perçekirî didomîne. Loma jî, gava ku meriv bixwaze çavê xwe li edebiyata kurdî bigerîne, divê meriv şerê man û nemanê di warê ziman û edebiyatê de jî bîr neke.

EDEBIYATA KURDÎ: TÊKOŞÎNA MAN Û NEMANÊ

Min dil heye ku ez gotina dawîn, ji niha ve, bibêjim; edebiyata kurdî bi pêş neketiye û meriv nikare wê bide ber edebiyatên din ên cîhanê. Edebiyata kurdî, ji ber rewşa civakî û siyasî ya welêt, ji wan şert û pêwistiyên bingehîn ku ji bo edebiyatekê divê, bêpar e. Rewşa kambax a siyasî rê nedaye ku edebiyata kurdî bi pêş bikeve. Bi tenê, ji destpêka edebiyata nivîskî ya kurdî (salên 1000'î) û heta perçebûna Kurdistanê, meriv dikare behsa rewşeke baş bike. Hingê yekitiya welêt hebû, dewlemendiyên welêt li welêt diman û pêwendiyêke civakî, siyasî û çandî ya xurt, azad û bikêr di navbera welêt û cîranên wî de hebû. Ji ber vê yekê ye ku edebiyata kurdî wê demê xurt bû û piraniya berhem û nivîskarên xwe yên klasîk hingê derxistin.

Ew perçê mezin ê Kurdistanê ku di nav tixûbên Imparatoriya Osmaniyan de mabû, bi giştî, ji sê eyaletan ku bi navê "hukimeta kurdî" dihatine navdan, hatibû pê; *Diyarbakir, Raqqqa û Musil*.¹¹ Digel vê sîstema îdarî ya osmaniyan, di esasê xwe de, welat bi dûzana civakî ya kurdî û kevn îdare dibû. Û ev dûzana civakî ya kevn û kurdî jî li ser mîrekî û begîtiyên kurdî ava bûbû. Ji ber tekiliya

wê ya babetê me, em divê, li vê derê, bi taybetî, li ser mîrekiya **Cizre-Botanê** rawestin. Ji ber ku klasîkên herî mezin ên kurdan, mîna *Eliyê Herîrî* (1425-1490?), *Mela Ehmedê Bateyî* (1414-1495), *Melayê Cizîrî* (1570-1640), *Feqê Teyran* (1590-1660) û *Ehmedê Xanî* (1651-1707) ku bi navê "**ekola kur-manciya bakur/jorê**" tên nasîn, li nav tixûbên mîrekiya Cizîra Botan jiyane û eserên xwe anîne pê.¹²

Herwekî ku tê zanîn, piştî ku kurdan îslamiyet qebûl kirin, tesîr û giraniya zimanê erebî li Kurdistanê pir zêde bû. Lê digel vê tesîr û giraniyê, Eliyê Herîrî şihîrên xwe bi kurdî nivisîn û bi kurdî "dîwanek" anî pê. Li gora gotinan, Eliyê Herîrî yekemîn şahirê kurd e ku piştî Islamiyete bi kurdî dîwanek nivisiye.¹³

Melayê Cizîrî ku şahirekî mezin ê tasawufê bû, di nav kurdan de pir bi nav û deng e. Bi taybetî, kesên mîna mela, seyda û feqe ku li medresan xwendine, Melayê Cizîrî pir baş dinasin. Navê esasî yê Melayê Cizîrî, *Şêx Ehmed* bû. Ew li Cizîrê hate dinê û şahirê mîrê Cizîra Botan bû. Wî dîwanek nivisî û bi dîwana xwe bû yek ji klasîkên kurdî yên herî nemir. Cîhê wî di nav ziman û edebiyata kurdî de gelek bijarte ye.¹⁴ Melayê Cizîrî bi şahirê mezin ê faris Hafiz Şirazî re hevdem e. Ew di demekê de jiyane û welê dixuye ku haya Melayê Cizîrî jê hebûye. Ji ber ku ew di şihireke xwe de

weha dibêje;

*Ger lûlû yê mensûr ji nezmê tu dixwazî
Der şihîrê Melê be, te bi Şirazî çi hecet?*

Bi qasî ku ez fahm dikim, yek ji van sebebên ku Melayê Cizîrî ev rêz nivisîne, ev e; wê demê zimanê herî pêşketî û edebî farisî bû, hemû Rojhelata Navîn, kêr-zêde, farisî bi kar dianî û bala kurdan jî li ser farisî bû. Melayê Cizîrî bi van rêzan xwestiye bala kurdan bikişîne ser zimanê wan...

Feqiyê Teyran ku navê wî yê esasî Mihemed e, ji Mikusê ye. Li gora ku M. Mehmûdê Beyazidî ji A. Jaba re gotiye, Feqiyê Teyran bi van hersê klasîkên xwe yên kurdî navdar e; *Şêxê Senan, Qiseya Bersiyayî û Qewlê Hespê Reş*.¹⁵ Feqiyê Teyran şagirtê Melayê Cizîrî bû û dabû ser riya wî û li gora ûslîba wî şahiriya xwe bi pêş xist.¹⁶ Lê belê, gava ew bû şahirekî kemilî, wî li gora xwe ûslibeke rehet, sivik û gelêrî anî pê. Bi vî awa, şêwe û ûslîbê, Feqiyê Teyran bû şahirekî nemir ku pir tê xwendin. Ji bervajiyê Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran xwe jî nîrê tasavvufê rizgar kir û zimanê gel bi kar anî û bi wî zimanî nivisî. Şîhir û dîwanên Feqiyê Teyran hê jî, di nav kurdan de, pir tên xwendin û ew jî nû ve tên çapkirin.¹⁷ Herwekî ku tê zanîn, gotin û riwayet li ser Feqiyê Teyran pir in. Celadet Alî Bedir Xan di nivîsara xwe ya giranbiha "Klasîkên Me" de dibêje ku "li gora gotinan, Feqiyê Teyran jî zimanê teyran fahm dikir" û çîrokeke dirêj li ser vê yekê

vedibêje.

Herçî şahîrê dawîn û herî mezin ê ekola Cizîra-Botan e, ew **Ehmedê Xanî** ye. Bêşik û bêmunaqaye, Ehmedê Xanî mîna şahîr, zane û nivîskarê herî mezin yê kurdan tê zanîn û qebûlkin. Û esera wî ya nemir "*Mem û Zîn*" ku li ser destana nemir û neteweyî **Memê Alan** ava bûye, esera herî mezin a klasîk a kurdan tê qebûlkin.¹⁸ *Memê Alan*, serpêhatiya Mem û Zîn'ê ye, çîroka evîneke bi kul û kovan e. Ehmedê Xanî ev destan wergirtiye, bi ûslîba xwe ya nûjen nivisiye û ji nû ve vejandiye. Ehmedê Xanî, herweha, bîrewer û ramangirê yekemîn ê neteweyî ye jî. Cara pêşîn wî di berhemên xwe de behsa yekitiya ziman, çand, edet û ûsil û welatê kurdan kiriye û xwestiye ku kurd li ziman, çand û welatê xwe xwedî derkevin. "*Mem û Zîn*" hê jî esera herî mezin û bêhempa ya kurdî ye, hê jî tu eser û berhemên din negihiyane qata wê ya edebî, ziman, stîl û hunermendiyê. Ehmedê Xanî, bêguman, hostayê ziman û edebiyatê ye. Giringî û ehemiyeta Shakespeare, Cervantes, Dante û Fîrdewsî ji bo ziman, edebiyat û çandên wan çî ye, giringî û ehemiyeta Ehmedê Xanî jî ji bo ziman, edebiyat û çanda kurdî ew e. Ew, ewçend girîng e. Şahîrê nemir, di destpêka esera xwe de, şahîr û edîbên kevnare bi bîr tîne û weha dibêje;

*Ger dê hebûya me jî xwudanek
Alîkerîmek, letîfedanek
Ilim û huner û kemal û îzan*

Şiêr û xezel û kitab û dîwan
 Ev cîns bibûya li ba wî mamûl
 Ev neqđ ê bîba li ba wî meqbûl
 Min dê elema kelamê mewzûn
 Alî bikira li banê gerdûn
 Bînavê riha Melê Cizîrî
 Pê hey bikira Elî Herîrî
 Keyfek we bîda Feqihê Teyran
 Hetta bi ebed bimayî heyran ¹⁹

Hingê, wê demê, zimanên edebiyatê farisî û erebî bûn, lê Ehmedê Xanî esera xwe ya navdar a manzûm bi kurdî dinivîse û sebebên vê yekê jî, dîsan, di destpêkê de weha îzeh dike;

Da xelk nebêjitin ku "Ekrad
 bê marîfet in, bê esl û binyad
 Enwayî mîlet xwedan kitêb in
 Kurmancî tenê di bê hesêb in"
 Hem ehlê nezer nebên ku "Kurmanc
 Işqê nekirin ji bo xwe amanc
 Têkda ne di taib in, ne metlûb
 Vêkra ne mihîb in ew, ne mehbûb
 bê behre ne ew, ji eşqbazî
 Farix ji heqîqiy û mecazî..." ²⁰

"Mem û Zîn" a ku Ehmedê Xanî nivisiye, ne bi tenê destaneke evînî yan jî çîrokeke gelêrî ye. Ew, di eynî wextê de, ji aliyê estetîk, stîl, şêwe û ar-mancên edebî jî, berhemeke yekta ye. Qehremanên E. Xanî hem şexsên destaneke nas û kevnare ne û

hem jî "merivên nûjen ên wexta Ehmedê Xanî" ne ku rewşa civakî, siyasî, çandî ya sedsala E. Xanî tînin zimên. E. Xanî dibêje "Sazê dilê kul bi zêr û bem bit / Sazendeyê işqê Zîn û Mem bit" û weha didomîne;

*Şerha Xemê dil bikim fesane
Zînê û Memê bikim behane
Nexme we ji perdeyê derînim
Zînê û Memê ji nû ve vejînim* 21

Mem û Zîn, sembola kurdan, zimanê kurdî û welatê Kurdistanê ne. E. Xanî, di esera xwe de, bi zimanê xwe yê bedew û edebî, bergeheke yekta ya dema xwe salix dide û car bi car pêwistiya bikaranîna zimanê kurdî û xweşiya wî tîne zimên û kurdan teşwîk dike ku ew bi zimanê xwe bixwînin û binivîsin. Ehmedê Xanî bû ku cara yekemîn bîr û hîsên millî û neteweyî kirin perçeyekî jiyana kurdan. Bazil Nikitin, Ehmedê Xanî û şahirên mezin ên wê demê, mîna Celaleddîn Rûmî, dide ber hev û E. Xanî weha teswîr dike; "Ehmedê Xanî, bêguman, şahirê herî hezkirî yê kurdan e. Xebata wî ya bêrawest li ser zimanê kurdî, zanîna wî ya kûr, agahiya wî ya pir fireh û bêşik li ser şihîrê, xurtî, şewk û kela wî ya paqij û ji dil ya nivisînê... ev hemû tişt E. Xanî kir şahirê herî mezin û hezkirî..."²²

Ji bêtir "Mem û Zîn"ê, E. Xanî bi navê "Nûbihar" ferhengokeke manzûm, bi erebî û

kurdî, ji bo zarokan nivisiye. Bi qasî ku tê zanîn, çaxa wî li bajarê Beyazidê, di medresa xwe de, dersên zimanê kurdî didan zarokan, pêwistî bi nivisîna ferhengeke weha dîtiye. Ew di destpêka Ferhengê de, li ser xebata xwe, weha dibêje;

Ev çend kelîme ne, ji luxatan

Vêk êxistin Ehmedê Xanî

Navê "Nûbihara Biçûkan" lê danî

Ne ji bo sahib rewacan

Belkî ji bo biçûkêt Kurmancan ²³

Digel van berheman, welê tê gotin ku Ehmedê Xanî kitêbeke erdnîgarî/astrolojî jî nivisiye. Li nik hemû nivîskar û şahirên ku di pey Ehmedê Xanî re hatine, şop û tesîra vî şahir û zanayê mezin heye. Hemû jî, bi awe û şewenin, di bin tesîra wî de mane. Şahirê kurd Hecî Qadirê Koyî (1817-1897) ku di nav kurdan de mîna Xanî'yê duduyan tê naskirin, di şihîrên xwe de, her tim, qala E. Xanî, berhem û xizmetên wî dike.

Di vê navberê de, em divê dîsan behsa Feqiyê Teyran bikin. Ji ber ku Feqiyê Teyran yek ji wan nivîskaran e ku cara yekemîn pexşan (nesîr) nivisiye û alîkarî li avakirina pexşana kurdî kiriye. Berhema wî ya bi navê "Ber Sîs" yek ji wan mîsalên yekemîn ên pexşana kurdî ye. Ew di vê berhema xwe de, destanek ku hem di mîtolojiya kurdan û hem di ya cihuyan de heye, bi zimanekî şihîrî, dinivîse. Destana ku bi cin, dêw û hûtan ve

tijî ye, di eynî wextê de, li ser jiyana civakî ya wê demê jî, hin agahiyên dide xwendevanan.²⁵

Di warê ziman û edebiyat û pêşketina wan de, tevî mîrekiya Cizîra-Botanê, meriv divê behsa du mîrekiyên din ên kurdan bike; *Ardalan* û *Baban*. Digel mîrekiya Cizîra-Botanê, van herdu mîrekiyên din jî, di warê pêşxistina ziman û edebiyata kurdî de, roleke bêhempa leyistine. Ji van, Mîrekiya Babanê, di navçê ku niha bi navê Iraqê tê zanîn de, ji salên 1500-an heta salên 1850-an, li navçe û di siyaseta dewleta Osmanî ya navçe de, mîrekiya herî bitesîr û biqewet bû.²⁶ Herweha mîrekiya ku bi zaravayê kurmanciya xwarê (sorani) dipeyivî, di warê ziman û edebiyatê de jî pir bi tesîr bû. Bajarê Silêmaniyê, merkeza mîrekiya Babanê, herwekî do, îro jî navenda çandî ya herî girîng e. Li navçe gelek medrese û xwendegeh vebûn, navçe bû merkeza ticaret û çûyin û hatina ticarî û azadî û serbestiya hundurîn hate pê... û bi xêra van, ziman, çand û edebiyata kurdî, li navçe, bi pêş ket. Herwekî ekola kurmanciya jorê ku min qal kirê, di nav tixûbên mîrekiya Babanê de, **ekoleke edebî ya kurmanciya xwarê** (jêrê) hate pê. Bi rêberiya şahîr û nivîskarên mîna *Nalî* (1797-1855), *Salim* (1800-1866), *Kurdî* (1803-1849), ev pêşketina ku ez qalê dikim, tesîr li hemû Kurdistanê û navçe kir. ²⁷

Nalî û Salîm, du nivîskarên kurd ên nemir in. Ev herdu şahîr pir dostên hev ên şexsî bûn, li

deverên cihê dijiyan û her tim, di dewsa nameyan de, ji hev re şihîr dinivîsîn. Şihîrên wan jî, bi piranî, ji wan şihîrên ku hatine şandin, tên pê. Şihîra Nalî li ser tecrube, bîr û hîsên wî yên şexsî ava bûne, zimanê wî dewlemend e û bi sembolan ve tijî ye. Nalî bawerî bi yekîtî û hevkarîya kurdan anîbû û her ev yek dixwest. Ji dil û can, wî dixwest ku Mîrekiya Babanê, ji bo yekitiyê, rêberî bike. Lê daxwaz û mirazên wî bi cîh nebûn. Ji bervajiyê, ew mecbûrî jiyana welatê xerîbiyê bû û li sirgûnê, li Şam, Stembol û Mekkê jiya û li deverên xerîb çû rehetê. Şihîrên wî yên ku ji sirgûnê, ji bo dostê wî Salîm hatine şandin, şihîrên herî xweş û bedew ên kurdî ne. Di wan şihîran de, kerb û kedera şahîrekî sirgûnê heye, daxwaz û armancên pîroz heye, li dijî jiyaneke perçiqî serîhildan û qîrîn heye, li dijî zor û zordariya dewleta Osmanî rexne heye, xweşî û paqîjiya zimanê kurdî heye, bedewiya edebiyatê heye, dostî û însaniyet heye... Rêzên wan şihîran mîna lûlûyan dibiriqin... Di bersîvên şahîr Salîm de jî, hevaltî û dostiyeke germ û têkûz û hezkirineke rastîn ji bo zimanê kurdî heye...

Li pey van şahîran, şahîr û nivîskarên nû hatin ku di tarîxa edebiyata kurdî de divê îlam qala wan bibe; *Hacî Qadirê Koyî* (1817-1897), *Şêx Rîza Talabânî* (1836-1910), *Wefayî* (1836-1892), *Edeb* (1862-1917) *Mehwî* (1830-1909)... Ji nav van şahîran, meriv divê, bi taybetî, navê Hacî Qadirê Koyî bi bîr bîne. H.Q. Koyî li ser riya Ehmedê Xanî û şagirtekî wî yê baş bû. Wî ziman û edebiyata kurdî bi

şihîrên xwe dewlemend kir û ew bi pêş xist. Ew, bi zanîna xwe ya dewlemend, zimanê xwe yê bedew û bi bîr û hîsên xwe yên xurt ên neteweyî, bû şahîrê herî mezin ê kurdî yê sedsala 19-an û herweha bû Xanî'yê zaravayê kurmanciya jêrê.²⁸ Koyî, di şihîreke xwe de, di derheqê zimanê kurdî de, ji xwendevanên xwe, vê yekê dipirse;

Kurdî axir bilê çi ye eybî?

Her kelamî heq e, niye eybî

Ya legel farsî çi ferqî heye?

Bo çi ev rast e, bo çi em kemiye? 29

Ew şahîrê ku, di şihîrên xwe de, ji herkesî bêtir, qala nezanî û paştamayîna kurdan dike, her dîsan, H. Q. Koyî ye. Herwekî ku Amîr Hassanpour jî di xebata xwe ya hêja ya doktorayê de qal dike, gotinên "nûsîn" û "kitab," du gotinên herî zêde ne ku H.Q. Koyî di şihîrên xwe de bi kar tîne. Koyî salên xwe yên dawîn di payitextê dewleta Osmanî, Stembolê de bihurandin. Li wê derê, wî hem malbatên mezin ên kurdan nasîn û hem jî hîn bêtir nêzîkahî li dunya nûjen kir. Di vê navberê de, wî mamostayîya malbata mezin a mîrê dawîn ê mîrekiya Cizîra Botan, **Mîr Bedir Xan** ku hingê li Stembolê, li sirgûnê dijiyan, kir. (Mîr Bedir Xan bi xwe, hingê, li sirgûnê, Şamê, wefat kiribû, lê malbat li Stembolê dijiya.) Van dan û standin û tecrubên nû pir bi başî û kûrahî tesîr li şahiriya Koyî kir.

Herçî mîrekiya Ardalan bû, ew di nav tixûbên Îran'a îroyîn de, mîrekiya herî xurt û biquwet bû. Giranî û tesîra çandî û edebî ya vê mîrekiyê pir zêde bû. Şahirên wê xurt, nivîskarên wê pir bûn. Zaravayê ku di nav tixûbên vê mîrekiyê de dihate peyivîn, *Hewramî* bû. Mîna zimanê edebiyatê, hewramî xurt û bi hêz bû. Ew şihîr, destan, lavêj û nivîsarên dînî ku bi vê zaravayê hatine nivisîn, îro jî, ji hêjahî û qîmeta xwe tiştekî winda nekirine. Zaravayê Hewramî, "zimanê resmî" yê terîqeta *Ehli Heq* bû.³⁰ Ehli Heq terîqetêke dînî ya kurdî bû ku li mîrekiya Ardalanê pir bi quwet bû. Di sedsalên 17 û 18-an de, mîna zimanê edebiyatê, Hewramî pir bi pêş ket û heta hilweşîna mîrekiya Ardalanê, sedsala 19-an, qîmet û girîngiya xwe parast. Zaravayê Hewramî gelek şahîr û nivîskarên hêja derxistin. Nemaze, meriv divê behsa van şahîrên ku bi Hewramî nivisîne, bike; *Beseranî* (1641-1702), *Xanay Qubadî* (1700-1759), *Mewlewî* (1806-1882) û *Ehmed Begî Komasi*. Bêguman, şahîrê herî mezinê vê zaravayî Mewlewî ye. Mewlewî şahîrekî hezkirî û navdar ê kurd e. Hê gava ku ew dijiya, navê wî li welêt belav bûbû û pir dihate hezkirin. Şihîrên wî di nav xelkê de dihatine xwendin û mîna beyt û qesîde dihatine gotin. Navê wî yê rastîn *Seyid Ebdulrehîm* bû. Ê tevî Melayê Cizîrî û Mehîwî, ew mezintirîn şahîrê edebiyata tasavvufî ya kurdî ye. "*Dîwan*" a wî ku cara yekemîn, bi xêra şahîr Pîremêrd, li Kurdistana Iraqê, sala 1936-an, weşîya, di nav kurdan de bi nav û deng e. Nivîsar û telqînên wî yên dînî, îro jî, li ser zimanê xelkê

ne. Berî mirina xwe bi demeke kurt, ew kor bû, lê digel vê, wî her nivisî û afirand. Ew, yek ji hîmên esasî yên edebiyata kurdî ye.³¹

Ev pêşketina edebiyata kurdî ku min bi kurtî qal kirê, mixabin ku nikaribû pêşketina xwe bido-
manda û hîn biquwettir û xurttir biba.³² Ev dema bi xêr û bereket a edebî û çandî, bi perçebûna welêt û hilweşîna mîrekiyên Kurdistanê ji holê rabû.³³

Herwekî ku min li jorê jî qal kir, mîrekiya Cizîra Botanê, mîrekiya herî "kultîve", bi dû hemû mîrekiyên kurdan re, ji aliyê osmanîyan ve, hate hilweşandin. Salên 1800-an li Kurdistanê, bûn salên hişyarî û serîhildanên neteweyî. Hingê di mîrekiyên Hakkarî, Badînan, Soran, Baban (ku girêdayiyê dewleta Osmanî bûn) û Ardalan, Mukrî (ku girêdayiyê dewleta Iranê bûn) de serîhildan dest pê kirin. Bi dû têkçûna serîhildana Mîr Mihe-
medê Rewandizî, 1826, serîhildana Mîr Bedir-Xan dest pê kir. Mîrekiya Cizîra-Botanê ji sedsalan û wir ve, ji aliyê malbata **Azîzan** dihate îdare kirin û Mîr Bedir-Xan, mîrê dawîn ê vê mîrekiyê bû. Ew di sala 1821-an de bû mîrê Cizîra Botanê.³⁴ Mîr Bedir Xanê ku bi kitab û gotinên Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî mezin bûbû, ev tişt, ji bo xwe, kir yekemîn kar; *avakirina yekitiya mîrekî, begitî û navçeyên kurdî li hember hakimiyeta dewleta Osmanî û biquwetbûyin...* Yekitî, wekhevî û serbestiya welêt, cara yekemîn, ji aliyê Mîr Bedir-Xan hate meydana siyaseta kurdan û wî ev mefhûm

kirin jiyana civakî û siyasî ya kurdan. Ew bi mîrê *Hakkariyê* Nûrillah û bi mîrê *Mukisê* Mehmûd Xan re li hev hat û bi vî awayî tesîr û giraniya xwe ya siyasî û eskerî heta serhedan, Mûş û Karsê, li hemû Kurdistanê, fireh kir. Lê belê, di wê navberê de, dijîtiyên kurdan û nasturiyan derketin û ew ketin hev. Mîr Bedir-Xan bi quweteke mezin êrîş bir ser nasturiyan û ew şikandin. Lê ev êrîş bû "destpêka" dawiya mîrekiyên kurdan jî. Welatên ewrûpayî, nemaze Engilistan û Fransa, êrîşa Mîr Bedir-Xan, bi xurtî, protesto kirin û ji dewleta Osmanî daxwaz kirin ku ew tola nasturiyan ji Mîr Bedir Xan û hêzên wî yên çekdar hilîne. Osmanî jî, jixwe, li pey sebebeke weha bûn; wan bi ordiyên pir bi quwet, di sala 1847-an de, avêtin ser mîrekiya Cizîra-Botanê û serîhildana Mîr Bedir-Xan şikandin û Mîr Bedir-Xanê ku mîna "qiralê Kurdistanê" dihate nasîn û malbata wî ya pir mezin sirgûn kirin. Malbat li Stembolê hate bicîhkirin. Herçî Mîr Bedir-Xan bi xwe bû, osmaniyan ew, pêşî, şandin girava Girîdê, ji wê derê jî şandin Şamê. Wî li Şamê, sala 1868-an, wefat kir.³⁵

Malbata Mîr Bedir-Xan roleke gelek girîng, di tarîxa nûjen a kurdan de, bi cîh aniyê. Ji lewre, ez weha bi dirêjî qala serîhildan, sirgûnî û malbata wî ya fireh dikim. Zarok û neviyên Mîr Bedir-Xan, bi rastî jî, ji xebatên siyasî pê ve, ji bo ziman, çand û edebiyata kurdî, xebatên pir hêja, pir pêwist û pir berbiçav kirine. Her mîna ku, gava gotin were serê, ez ê qal bikim, heta salên 1978-an, ew her di xebata

ziman, çand û edebiyatê de li pêş bûne, rêberî û pêşengiya xebatê kirine û gelek eserên giranbiha û nemir afirîne.

Herwekî ku ji van rêzên jorîn jî dixuye, ziman, çand û edebiyata kurdî, her tim û raste rast, di bin nîrê hin ziman û çandên din de û li ber tehlîka windabûnê maye. Ji ber perçebûna welêt û jiyana civakî û zor û zordariya hêz û quwetên dervayî welêt, kurdan tu carî fersend nedîtin ku bikaribin ziman, çand û edebiyata xwe bi pêş xînin. Di piraniya navçe û minteqeyên welêt de, ew tu carî nebûn xwediye muesese û sazgehên edebî û çandî. Wan nikaribûn sazgehên çandî mîna akademî, enstîtu, komele ku ji bo parastin û pêşvexistina zimanekî pir girîng û pêwîst in, ava bikirana, merkezên çandî bianiyana pê, hejmara xwendeyan zêde bikirana û îmkânên ku weşana rojname û kovaran dike girseyî bi dest xistana. Û ya herî girîng jî, kurdan nikaribû izolasyona ku welat, çand û edebiyata kurdî tê de dijî, bişikandina û hewa û atmosfereke ronakbîrî, rewşenbîrî di navbera nivîskar, hunermend, ronakbîrên welêt de bianiyana pê da ku tesîr li xelkê bikirana.

Ji ber van yekan, meriv nikare ji welatekî mîna Kurdistanê ku xwediye tarîxeke xemgir û bijan e û meriv tê de ji agahî û zanînen herî basîd jî bêpar mane, edebiyateke nivîskî ya hoste, pêşketî bipê. Û di rewşeke weha de, meriv nikare edebiyata kurdî bide ber edebiyatên din ku xwediye dewlet, sazgeh û rêxistinên perwerî, çandî û edebî ne.

ZIMANÊ KURDÎ Û ZEHEMETIYÊN LI BERÊ

Gava meriv behsa rewşa nebaş a edebiyata kurdî dike, hingê meriv divê, bêguman, berî her tiştî, behsa zehmetiyên li ber zimanê kurdî bike. Ev yeka ji bo nîşandan û diyarkirina rewşa dijwar û bêçare ya nivîskarên kurdan jî pêwîst e.

Lê berî ku ez dest bi meselê bikim, meriv divê bibêje ku Islamiyete tesîreke nebaş li pêşketina zimanê kurdî kiriye. Bi baweriya min, sebebê herî mezin ku rê li zimanê kurdî girt û nehîşt ku zimanê kurdî bibe zimanekî pêşketî yê nivîskî, Islamiyete e. Agahiyên me yên li ser tarîx û edebiyata nivîskî ya kurdî, jixwe, pir bi sînora in. Bi qasî ku em dizanin, digel ku kurdan nedixwest, ordiyên Îslamê, di sedsala heftan de, ketin Kurdistanê û bi darê zorê kurd qulipandin ser dîne Îslamê.³⁶ Bi dû îslambûna welatê Kurdistanê re, ziman, çand û jiyana civakî ya kurdî, bi giştî, kete bin tesîra erebî. Ji ber ku kitaba muqeddes "*Quran*" bi zimanê erebî bû û hînbûn û "xetimkirina" wê jî ferz bû ku bi erebî be, zimanê perwerî û xwendinê li Kurdistanê bû erebî. Ji bervajiyê welatên Ewrûpayê, li Kurdistanê, bicîhbûn û pêşveketina dîne nû,

zimanê welêt bi pêş nexist. Li Ewrûpayê, pêşveketin û bicîhbûna dîne Xiristiyaniyê zimanên wan welatan bi pêş xist. Ji ber ku wan kitêba muqeddes "Incîl" wergerandin zimanên xwe. Bi vî awayî, bi xêra wergerandina kitêba muqeddes, hemû welatên Ewrûpayê bûn xwediyê zimanekî yekgirtî, neteweyî, xweser, pêşketî û niviskî. Lê mixabin, di wan welatan de ku dîne Îslamê bi pêş ket û bû dîne resmî, ev pêşketina "ewrûpî" bi cîh nehat. Ji ber ku kitêba muqeddes dê bi wî zimanê ku kitab pê hatibû nivîsîn, bihata hînkirin!.. Ne bi zimanekî din. Bi tenê farisî, zimanê pêşketî yê edebiyatê, dikaribî, heta radeyekê, xwe li hember zimanê erebî rabigire. Heta turkan ku dewlet û împaratoriyên herî mezin û biqewet ên Rojhelatê ava kiribûn, nikaribûn zimanê xwe li hember zimanê Quranê biparêzin û dest pê kirin û zimanekî çêkirî "zimanê Osmanî" ku ji tirkî, erebî, farisî û kurdî dihate pê, bi kar anîn. Bi hatina dîne Îslamê re, sîstema perwerî ya Kurdistanê jî qulipî ser ya îslamiyete û bû îslamî. Xwendegên dîni ku bi navê "medrese" tên zanîn, bûn navenda perweriyê. Li ser vê sîstema nû ya perweriyê û dan û standinên di navbera seyda, mela, feqe û şagirtan de, M. Mehmûdê Beyazidî di kitêba xwe de agahiyên heja dide xwendevan.³⁷ Li gora ku M. Mehmûdê Beyazidî dibêje; cîhê xwendin û perwerdeyiyê mizgeft û medrese ne. Zimanê xwendin û perwerdeyiyê erebî ye. Dersên ku tên xwendinê, bi awayekî giştî, gramera erebî, şertên Îslamê, felsefa Îslamê, ebcet

(arîmetîk) û dersên şeriyatê ne. Ev hemû ders bi erebî ne. Hînbûn û xetimkirina kitêba muqeddes, esasê xwendinê ye. Nimêj, zîkr, cejn û eyd, mera-sim û ferzên dînî hemû bi erebî ne. Zimanê kurdî bi tenê ji bo îzeh û şerhkirina van ders û ûsilên tevîhev tê bikaranîn. Kurdî zimanê duwemîn e û ji bo alîkariyê ye. Lê ew ji bo şerhan jî pêwîst e. Bêyî zimanê kurdî, meriv nikare dersên dînî şerh bike û bide fahmkirin. Ji bo vê yekê jî, hin kitêbên şerhê, bi kurdî hatine nivîsîn. Bi vî terhî kitêbine kurdî hatine nivîsîn. Ji van yên herî hêja û bikêrhatî, "*Mewlûda Kurmancî*" (ku li ser Hezretî Mihemed e), ferhenga Ehmedê Xanî "*Nûbar*" (ku min li jorê qalê kir) û kitêbên Mela Yunis "*Tasrîf, Zurûf û Terkîb*" (ku li ser gramera erebî hatine nivîsîn) in. Bi derketin û çapbûna kitêbên şerhê yên kurdî, hêdî hêdî, zimanê kurdî jî, ji nû ve, bû zimanê xwendin û perwerdeyiyê.

Li vê derê, meriv divê vê yekê ji bîr neke; kitêbên muqeddes ên dînê Yêzîdî ku xwerû kurdî e, raste rast, bi kurdî hatine nivîsîn û heta îro jî hatine parastin. Meriv dikare bibêje ku kitêbên yêzîdîyan "*Mishefa Reş*" û "*Kitêba Cîlwe*" bi her awayî kurdî ne û ayîdî ziman, civat û welatê Kurdistanê ne.³⁸

Eger em vegerin ser zimanê kurdî, berî her tiştî, pêwîst e, ez bibêjim ku zimanê kurdî, zimanekî Hîndû-Ewrûpî ye, merivahiya wî û zimanê farisî heye (ew pismam in). Ew cîranê zimanên tirkî,

erebî û ermenî ye, lê belê, bi van re tu tekiliya wî ya gramerî, merivahî tune. Zimanê kurdî, îro, bi giştî, bi sê zaravayan tê peyivîn û nivisîn. Zaravayên herî mezin ku pê tînan peyivîn, **kurmanciya jorê/bakur, kurmanciya jêrê (sorani) û dimilî (zazakî)** ne. Û elfabeyên ku tînan bikaranîn jî, yê **latînî, erebî û kirilî** ne.³⁹ Rewşa zarava û elfabeyên ku kurd bi kar tînin, bi kurtî weha ye;

Zaravayê Kurmanciya bakur/jorê; zaravayê mezintirîn ê zimanê kurdî ye. Li hemû Kurdistanê Tirkîyê û Sûriyê û li hin mintiqeyên Kurdistanê Îran û Iraqê pê tê peyivîn. Kurdên Yekitiya Sovyetê jî ku li komarên Ermenistan, Gurcistan, Ezerbeycan û Turkmenistanê belav bûne, bi vî zaravayê dipeyivin. Nimûneyên pêşîn ên edebiyata nivîskî ya kurdî û hema çî bigire hemû klasîkên girîng ên kurdî bi vî zaravayî hatine nivisîn. Heta perçebûna Kurdistanê û damezrandina komara nû ya Tirkîyê, ev zarava, di her warî de, zaravayê herî bitesîr û biquwet bû û bêtir bi vî zaravayî di hate nivisîn. Şahîrên klasîk ên kurdî, mîna Eliyê Herîrî, Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, ku bi vî zaravayî nivisîne, bi eser û berhemên xwe, evîniya ziman û welatê kurdî xistin jiyana kurdan û hêjahîyeke edebî dan zimanê kurdî û ew di warê edeba bedew de bi pêş ve birin. (Gava meriv li ser zimanê kurdî dipeyive, meriv divê tu carî zimanên din ên edebî yê navçê ji bîr neke; farisî û erebî. Farisî zimanê împaratoriyeke biquwet û zimanê bedew ê edebiyatê bû. Erebi zimanê

Îslamiyetê û kitêba miqeddes "Quran"ê bû.)

Kurmanciya xwarê/jêrê (sorani); Ev zarava li piraniya mintiqên Kurdistana Îran û Iraqê tê peyivîn. Piraniya eserên niviskî bi vî zaravayî hatine weşandin û çapkirin.

Dimilî (Zazayî); Ev zarava li Kurdistana Turkiyê, navçên çiya, mîna Çêrmûk, Pîran, Bîngol, Dêrsim, Erzincan û h.w.d. tê peyivîn û di nav zaravayên kurdî de, herî zêde, nêzî hewramî ye. Dimilî tu carî nebû zaravayê niviskî yê pêşketî. Bi vî zaravayî, meriv dikare bibêje ku ji çend nivîsarên dînî pê ve, eserên niviskî, nîn in. Lê di van demên dawîn de, kurdan dest pê kiriye û bi vî zaravayî jî dinivîsin û eser û berheman diweşînin.

Elfabeyên ku kurd pê dinivîsin, li van mintiqên Kurdistanê tên bikaranîn; *elfaba latîni* ji aliyê kurdên Turkiye û Sûriyê ve, *elfaba erebî* ji aliyê kurdên Îran û Iraqê û heta radeyekê ji aliyê kurdên Sûriyê, *elfaba kirilî* jî ji aliyê hemû kurdên Yekitiya Sovyetê ve tê bikaranîn.

Bêguman, sebebê esasî yê vê rewşa naxoş jî, dîsan, perçebûna welatê Kurdistanê ye. Kurd, bi darê zorê, hatin mecbûrkirin ku elfabên resmî yên dewletên Turkiye, Îran, Iraq, Sûriye û Yekitiya Sovyetê bi kar bînin. Ji ber ku ew di nav tixûbên van dewletan de dijîn û welatê wan di nav tixûbên van dewletan de hatiye perçekirin. Digel ku zima-

nê kurdî, zimanekî Hîndû-Ewrûpî ye û sentaksên zimanê kurdî li elfaba erebî nayê, kurd her gav mecbûr man ku elfaba erebî bi kar bînin. Lê, piştî ku li Turkiyê elfaba latînî hate qebûlkirin, 1928, kurdan jî dest pê kirin û elfaba latînî bi kar anîn.

Yek ji wan kesp û kospên ku li ber pêşketina ziman û edebiyata kurdî ye, ev perçebûn û jihevketin e. Ji ber ku, eger em zor û zordariya dewletên serdest li aliyekî bihêlin jî, perçebûna welêt rê li nêzîkbûn û dan û standina zaravayên kurdî û têkilî û hevkarîya ronakbîr û nivîskarên kurd digire. Tixûbên rakêşandî nahêlin ku kurd, herweha ronakbîr û nivîskar, bi serbestî bidin û bistînin û xebatên pêwîst, bi hev re, bikin... Îro % 98'ê kurdên Turkiyê ne dikarin bi elfaba erebî û ne jî bi ya kirilî bixwînin. Ji bo kurdên Îran, Iraq û Sûriyê jî, rewş, ji bervajiyê, weha ye; ew jî ne dikarin bi elfaba latînî û ne jî bi ya kirilî bixwînin. Bi kurtî, ji ber vê rewşa kambax, kurd nikarin ji eser û berhemên ku bi hezar zehmetî û dijwarî hatine nivîsîn, destkewtî bin û wan li hemû aliyên Kurdistanê bixwînin.

Ma ev rewş ne trajediyeke însanî ye? Lê belê, ji bo temamkirina vê tabloya trajîk, meriv divê behsa zor û zordariya ku li ser zimanê kurdî heye, bike. Tevî perçebûn, jihevketin û zaravayên cuda, kambaxiya esasî ji vê teror, zor û zulma dewletan tê. Ev teror e ku rê nade ku zimanekî yekgirtî û nivîskî û edebiyateke xurt û dewlemend were pê.

Zimanê kurdî, ji aliyê dewletên serdest, li perçên Kurdistanê, car bi car, hatiye qedexekirin. (Zimanê kurdî, bi tenê, li Kurdistanê Iraqê, tu carî qedexe nebûye.) Bi dû perçebûna Kurdistanê û avabûna Komara Turkiyê, 1923, zimanê kurdî li Turkiyê, yekcar, qedexe bû û ji wê rojê û vir ve ev siyaseta resmî ya Turkiyê, bi hemû hovîtiya xwe, dewam dike.⁴⁰

Ji ber hemû van sebebên, edebiyata kurdî ya niviskî ne ewçend xurt û dewlemend e û ne jî dikare li gora pêşketin û meşa dewr û dewranê ya bilez xwe nû û nûjen bike. Ji bervajiyê, ew edebiyatek e ku di nav têkoşîna dijwar a man û nemanê de ye. (Qelsî, di warê pexşana kurdî de, hîn bêtir ber bi çav e.) Eger îro eser û berhemên vê edebiyatê derdikevin û xwe radigihînin xwendevanan, meriv divê bizanibe ku ev bi hezar zehmetiyan tên pê.

Mixabin, rewşa zimanekî ku ji aliyê bîst milyon merivan ve tê peyivîn û edebiyata wî zimanê, îro, weha kambax e...

EDEBIYATA DEVKÎ YA KURDÎ, DESTPÊKA EDEBIYATA NIVISKÎ Û PEXŞAN

Ji ber sebebên ku min qalê kirin, li ba kurdan ne edebiyata niviskî, lê ya devkî pir bihêz û pêşketî ye. Zordariya sedsalan, bêpariya zanîn, perwerdeyî û îlmê, koçerî, eşîrtî û girtîbûn welê kiriye ku edebiyata devkî bûye şêweyê esasî yê vegotinê.⁴¹ Bazil Nikitin di lêgera xwe ya hêja de dibêje ku **"di warê edebiyata kurdî de, ji bo kesekî lêger, tiştê herî balkêş, dewlemendiya bêhed a folklorê ye."**⁴² Herwekî ku tê zanîn, kurd ne xelkekî xwenda û nivîsevan e û ew baweriya xwe, ji kitêban bêtir, bi gotinê tîne. Loma jî kurdan di dewsa nivîsinê de, her tiştê xwe gotine û bi dev veguhezandine hev. Ji her netewe û gelî bêtir, kurdan bawerî bi gotina devkî anîye û bi edebiyata devkî û folklorê girêdayî mane. Her lêger û xebata ku dê li ser edebiyata kurdî çêbe, divê xwe bigihîne edebiyata devkî û lê hûr be. Ev şêwe û awayê vegotinê ne bi tenê rojên bihurî û rabirduyê bi bir tîne û pê girêdayî ye. Ji bervajiyê, bi awayekî gelek balkêş, tevî têkiliyên bi rojên bihurî re, ew modern e. Yanê ev awayê vegotinê her tim xwe nû dike,

vedijîne û gotina nû ya îro jî li vê edet û ûsila tarîxî zêde dike. Bi vî terhî, di warê şexsiyet, qereker, tarîx, çand, edet û ûsilên neteweyî de, yekitiyêke, "diasporayêke kurdî" tê pê. Dîsan B. Nikitin li ser vê meselê, weha dibêje; *"gava dengbêjekî kurd behsa biserketinên şerên Yezdanê Şêr yan jî Evdur-rehman Paşa dike û li ser wan dibêje, hingê ew, di eynî wextê de, bi navê kurdayetiyê, behsa têkoşinên kurdî yên li dijî dijminan jî dike û di nav bîranînan de behsa doz û daxwaza kurdan dike û wan vedijîne."* Bi alîkariya gotina devkî, li milekî, ji sedsalan û vir ve, çîrok, stran, kilam, destan, rîwayet û gotinên kurdî vediguhezînin nîfşên nû û bi vî awayî "kontinuitet"iya wan tê parastin, li milekî din jî, bûyer û pêşketinên nû û nûjen jî tînin "vegotin" û ew jî li yê kevn zêde dibin.

Edebiyata devkî şêwe û awayê⁴³ "vegotina çandî" yê xelkê ye. Ji ber vê yekê ye ku li Kurdistanê, dengbêjî û çîrokbêjî pir pêşketî ye û li her derê, dengbêj û çîrokbêj hene. Ev dengbêjên ku piraniya wan xwendin û nivîsînê nizanin, gund bi gund, cîh bi cîh, digerin û rojên rabirdû werdigirin û tînin roja me. Di eynî wextê de, bi gotinên xwe yê bijarte û awaz û awayên xwe yê taybetî, ew şahidî li dunya do, li dunya ku êdî wînda dibe, dikin.⁴⁴ Dengbêjekî baş, ji axa yan jî begekî dewlemend û xwedî îmkân bêtir navdar û bi rûmet e. Dengbêjên navdar ên her navçeyî û her dewrê hene. Ev dengbêj hem "traditionekê" didomînin û

hem jî bi xwe, bi navê xwe, "ecole" kê ava dikin. Qehremanê romana min a çaremîn *Evdalê Zeynikê* dengbêjekî weha navdar û mîtolojîk e. Berî ku ez dest bi nivisîna vê romanê bikim, ez çûm Kurdistana Sûriyê li bajar û gundan mam û min dengbêjên wî navçî yên navdar dîtin, li wan guhdarî kirin û demekê bi wan re mam. Piştî vê ziyareta min, dîtinên min ên li ser dengbêjan hîn zeltir bûn; ew Homeros'ên nûjen û hemdema me ne, dunya wan a çandî û hunerî taybetî ye, ew hem di nav xelkê de ne û hem jî ji wan cihê ne. Ew reh û rêçên civata kurdî ya belengaz, perçiqî û perçekirî ne û jiyane didin gotin û vegotina kurdî û civata kurdî dewlemend dikin. Ew bi edet û ûsilan ve girêdayî ne, wan dewlemend dikin û radigihînin rojên bê. Qehremanê romana min a çaremîn *Evdalê Zeynikê*, di derekî romanê de, ji şagirtên xwe yên ku li dora wî civiyane re, weha dibêje;

"Şagirtino, dilgeşino... hûn dengê xelkê ne. Hûn bendewarê ruhê wî, qasidê hîs û canê wî ne. Biliwînine, bilezînine, mîna min, gotina do û pêrwerbigirine, gotina xwe lê zêde bikine, li gora xwe biguherînine û bi pêşerojê biguhezînine. Hûn bi xwe biafirînine, siûda merivan û halê bûyeran bikine kilam û stranine. Bila kêmaniya hunermendiyê tê de nîn be û ew lihehatî bine. Li xelkê guhdarî bikine, pê alaqedar bine, bala xwe bidinê û wan seh bikine, bi gotina xwe, bi rabûn û rûniştina xwe nerm bibine, qedrê gotina xelkê bizanîne, li

zexelî, xeletî û çewtiyên xwe mukir werine, gotina xelkê mebirine, bîhnfireh û bisebr bine. Xêr, feyde û sûda welat, xelk û zimanê xwe li ser her tiştî re bigirine..."⁴⁵

Meriv bi hêsanî dikare bibêje ku ev şîretên kurt ên Evdalê Zeynikê li şagirtan, qayide û prensîbên dengbêjiyê û edet û ûsilên wê ne. Bêguman û bêşik, dengbêj û çîrokbêj xwedî û hostayên edebiyata devkî ne. Piraniya wan xwendin û nivisandinê nizanin, neçûne dibistan û xwendegehan. Lê bîr û heşê wan ne kêmî kompîtûrekê û qabiliyeta wan a gotinê ne kêmî ya hosteyekî konservatuarê ne. Ew hem edet û ûsileke kevnar werdigirin û didomînin û hem jî bi xwe diafirînin û tecrubên dengbêjiyê, bi stran û gotinên xwe, dewlemend dikin. Di "repertuwara" her çîrokbêj û dengbêjekî hoste de bi sedan, belê bi sedan, stran, lavêj, çîrok, çîrçîrok û serpehatî heye. Dengbêjê hoste, bi rehetî, van li pey hev rêz dike, yan jî tevî hev dike û dibêje. Di gotinên wî de fantazî û rastî, xewn û serpehatî, bûyerên qewimî û çêkirî di nav hev de ne. Armanc gotin û xweşkirin e, kêf û henek e, şîret û ders e, coş û aheng e... Bi vî awayî, dengbêj û çîrokbêj dibin qasidê tarîxa rabirdû, şahîdê roja xwe û niwênerê pêşerojê. Di esasê xwe de, ew gelek wezîfan, bi carekê, tinin pê; behsa tarîxê dikin û wê vedijînin, kêfxweşiyê direşînin, bîr û zanîneke edebî, çandî diafirînin û di navbera do û îro de dibin pir.

Roger Lescot, kurdologê navdar ê fransîz, di

salên 1930-an de, bi alîkariya Celadet Alî Bedir Xan, li Kurdistana Sûriyê digere û çîrok û destanên kurdî, ji devê dengbêjê eşîra Hesenan *Sebrî* werdigire û dinivisîne. Ew van çîrok û destanan, bi du cîldan, di sala 1940-an de diweşîne. Di vê xebatê de, tiştê ku herî zêde bala wî dikişîne, bîr û heşê bêhidûd ê dengbêjan e. Dengbêj, her roj, stran yan jî destanekî ji "tûrikê" xwe derdixin û berpêşî wî dikin. Bêyî kaxiz û pênuş, bêyî defter û kitab. Her tişt di heşê dengbêj de, li ser hev, raxistî ye.⁴⁶ Ev berhevoka ji du cîldan pêkhatî, di eynî wextê de, li ser edebiyata devkî ya kurdî, fikirekê jî dide merivan. Di cîldê yekemîn de çîrokên kurdî hene. Ev çîrok, kêm zêde, bi yên millet û gelên din dimîne. Aliyê herî balkêş ê van çîrokan, zimanê wan e; zimanekî rehet, herikî û edebî. Di cîldê duwemîn de jî, destanên navdar ên kurdî hene. Ev jî li ser şexsiyeta kurdî, rabûn û rûniştinên kurdan û edet û ûsilên civata kurdî fikirekê didin merivan. Bêguman, zimanê van destanan jî, mîna lehiyê biharê zelal û xweş û mîna stêrka ku di şevên reş de diçîrûse, ronî û bicoş e.

Edebiyata devkî xwediyê stîl û estetîkeke taybetî ye. Ji ber vê jî, her dengbêj û çîrokbêj ne dengbêj û çîrokbêjekî baş û hoste ye. Ji bo ku meriv bikaribe bibe dengbêjekî baş û hoste, divê meriv baş bi qayide, edet û ûsilên dengbêjiyê bizanibe û li gora xwe stîl û awazeke taybetî bîne pê. Eger dengbêj ne xwediyê van yekan be, ew nikare bibe domdarê dengbêjiyê, nikare stran û gotinên nû yên bûyerên

nû biafirîne û li gora xwe "ecolekê" ava bike. Navdariya dengbêjen bi nav û deng ji zanîn, hostetî û hunermendiya wan tê. *Evdalê Zeynikê* ku îro bûye navekî efsanewî, dengbêjekî hoste bû. *Derwêşê Ebdî* yê navdar hunermendekî yekta yê gotinê bû. *Ehmedê Fermanê Kîkî*, dengbêjê kovarên giranbiha HAWAR, RONAÎ û ROJA NÛ ku di salên 1930 û 40-an de li Sûriye û Lubnanê weşiyar, bû. Ew zêrîngerê gotina kurdî bû. Gelek navên din ên navdar bûn navên nemir ên edebiyata devkî ya kurdî.

Herwekî ku B. Nikitin jî dibêje, bi xêra edebiyata devkî, însanê kurd xwe bi tarîx û rabirdûya xwe digihîne. (Tarîx û rabirdûya ku her li ber xetera windabûn û asimilebûnê ye.) Şexsiyetên tarîxî yên kurdî, bi xêra edebiyata devkî, ji dewr û dewranên xwe yê jîbîrbûyî derdikevin û tîrî roja me û silav li civata nûjen dikin û ders, tecrube, bûyer û şîretên tarîxî vediguhêzînin civata kurdî ya îro. Ji bo civateke mîna ya kurdî ku her gav hatiye perçiqandin û hêjahiyên wî hatine asimilekirin, wergirtina van ders, tecrube, bûyer û şîretan pir girîng e. Ne bi tenê wergirtin, herweha bikaranîn û ji nû ve vejandina wan jî pir girîng e.

Ev çîrok, destan, serpehatî, efsane û stran (lawik, stranên şer û pêveçûnan, dîlok, lavêj, bêrite, beste), bi giştî, bi awayekî anonîm tîrî pê. Yanê kes baş nizane ka kê ew afirandine. Û ew li ser her hal û hewalê merivan, civat û dunyayê ne.

Aşq, şer û peveçûn, nêçîr û seyd, jiyana rojane, şerê navbera eşîretan û şerê bêrawest ê navbera gelê kurd û dewletên serdestan, her tim, ji edebiyata devkî re bûne kahnî. Herçî qehremanên vê edebiyata devkî ne, ew zarokên sêwî ne ku dûre dibin qedirgir, egîd û fêriştayên yekta; çeleng û şerwan in ku bi heftan, bêrawest, şer dikin; fetbazên mîna rûvî ne; çeleng û xortên efsanewî ne ku mîna kundirekî tên dunyayê; keçên ciwan ên eşîran in ku şev û xewê li xortan heram dikin; rûspî û kalemêr in ku erd û esmanan bi hev re dikin yek; mîr, beg û giregir in ku ji nêçîr û seydê û ji çêyî û rindiyê hez dikin; serokên neteweyî ne ku di dewr û wextên cihê de li dijî dijminan şer kirine; hîlebaz û namerd in ku mîna Bekoyê Ewan dikevin navbera dilketî û hezkiriyên û her tiştî xira dikin, û h.w.d... Yanê qehremanên çîrok, stran û destanên kurdî jî, mîna yên gelên din, qehremanên efsanewî ne. Di esasê xwe de, ev qehremanên ku bi awayekî rengîn, sihêrî û dewlemend û bi gotinên xweş û zelal, tên salixdan, daxwaz, miraz û arzuyên merivê kurd tînin zimên; ew hêz û quwetê, serbestî û xweserbûnê, ji tabiyatê hezkirinê, serdest û efendiyê jiyana û civata xwe bûnê, li hember lîstikên wext û dewran, dijmin û hîlebazan zane û bîrewerbûnê tînin zimên. Û sembolên mîna çiya, çem, lehî, newal, stêrk, heyv, ro, hesp, teyrê eylo, baz, şêr û h.w.d. cih, tişt, heywan û kesên ku heta do perçeyekî jiyana civakî ya kurdan bûn, mîna sembol, di van çîrok, destan û stranên de, herî zêde, tên bikaranîn. Heciyê Cindî,

yek ji nivîskarên herî xebatkar ên kurdên Yekitiya Sovyetê, xwediyê berevoka fireh a folklorê kurdî, nemaze, behsa hesp û mehîne dike û weha dibêje;

"Di stranên epîkî yên kurdî de, hesp û qehremanên stranên, mîna yek mehlûqî, dikevin hev û bi hev re dibin yek... Pir caran mirina qehreman û hespê bi hev ve girêdayî ye. Gava qehreman dimire, hespê wî jî, ji bo qedir û rêzdariya qehreman, li ber deriyê mala şîne, girêdayî ye. Hingê dengbêj, hem li ser qehreman û hem jî li ser hespê wî, stranên xurtî û qehremaniyê dibêjin." 47

Aliyekî din ê balkêş ê edebiyata devkî heye ku hemû civat beşdarî li parastin, vejandin û afirîna wê dikin. Jin jî, bi qasî mêran, beşdarî lê dikin. Ew jî, bi xurtî, lê guhdarî dikin, dibêjin û diafirînin. Ez bawer dikim ku ji ber beşdariya xurt a jinan e ku edebiyata devkî, bi vê çendî, di civata kurdî de xurt û perçeyekî esasî yê jiyane ye. Li Kurdistanê, hejmarê dengbêjên jin ên navdar jî ne kême. Herweha piraniya qehremanên van çîrok, destan û stranên jî jin in. Zîn'a destana "Memê Alan", Xec'a "Siyabend û Xecê", Bineoşa Narîn'a "Cembeliyê Hekkarê...", bi qasî qehremanên mîrên van destanan, xurt û jîndar in û baş tîne salixdan. Eger ew nebûna, şêkil û şemalên wan, gotin û dengê wan, xweşî û delaliya wan nebûya, tu carî ev destan, evçend nedibûn destanên xweş û nemir û nediketî ser lêvê gel.

Ev beşdariya civakî ya edebiyata devkî, di eynî wextê de, hal û hewalê taybetî yê civata kurdî jî nîşanî me dide. Herwekî ku tê zanîn, bi dinê Îslamê û hatina Îslamiyetê, piraniya dan û standinên civakî û hizr, bîr û baweriyên civakî yên kurdî guherîn û bûn "îslamî." Lê belê, edebiyata devkî, hingê jî, wezîfa xwe bi cîh anî û bû keleha qehîm a parastina qereker û şexsiyeta taybetî ya civata kurdî. Bi saya tesîr û giraniya edebiyata devkî li ser civatê, hêjahiyên xwerû kurdî hatin parastin... Li vê derê, hêja ye ku meriv behsa balkêşaneke B. Nikitin bike. Li gora wî, di avakirina deng û awazê edebiyata devkî ya kurdî de, *"azadî û serbestiyeke temam, heta meriv dikare bibêje, anarşiyeye gotin û vegotinê"* heye. Ew dibêje ku şekil û metodên gotina kurdî ne mîna yên erebî û farisî ne;

"Şihîra erebî û farisî di nav dûzaneke neguhertî de şeweyên qehîm û saxlem anîne pê. Ew bi qayideyên nazimê ve bi awayekî qetî û hişk girêdayî ne. Lê şihîra kurdî ne weha ye. Ew bi van qayidên hişk ve negêridayî ye. Di şihîr û afirîna şihîra kurdî de, qet nebe di yên ku ji tesîra derve bi dûr in û bi rastî li gora qerekerên kurdî hatine gotin de, mîna lavêjan, meriv bervajiyê qayideyên şihîra erebî û farisî dibîne."

Encama ku B. Nikitin ji vê rewşa hanê derdixe, ev e; bêdûzanî, bêqayideyî, serbestî, çofî, rehetiya ku di lirîzma kurdî de heye, bi her awayî, li qerek-

tera neteweyî ya kurdan tê. Gava meriv li ser sebebên biserneketina kurdan hûr dibe û ji xwe dipirse gelo kurdan çima devlet ava nekirine, hingê meriv divê li folklorê kurdî jî binihêre. "Her mîna şihîrê, kurd di siyasetê de jî hê ji qada eşîrtiyê ku bi belavalatî û xweserîtiyê nas e, derbasî qadên nûjentir nebûne û welê dixuye ku çêbûn, rabûn û rûniştina wan, di tu warî de, li disîplîn û disîplînbûnê nayê" ⁴⁸

Piraniya caran tê gotin ku "gava meriv bixwaze civatekê baş binase, yek ji riyên herî baş jî, zanîn, nasîn û lêhûrbûna folklorê wê civatê ye." Ev yek rast e. Lê ev rastî, ji bo kurdan, di eynî wextê de tê vê mahnê jî; zanîn û nasîna ziman, çand, edebiyata kurdî û fahmkirina adet û toreyên civata kurdî. Ji ber ku civata kurdî, ji mêj ve ye, ketiye bin nîrê zordarî û asîmilasyonê û nîfşên nû ji xwe û huiyeta xwe bi dûr ketine û zimanê kurdî nehatiye bikaranîn û nebûye zimanekî pêşketî. Ji lewre, hemû dewlemendî, xweşî û nuansên edebî yê zimanê kurdî li kûrahiyên stran, destan û çîrokan de veşartî ne.

Ev edebiyata devkî ya dewlemend, bêguman, ji bo edebiyata niviskî û pexşana kurdî jî bingeş û hîmê esasî ye. Edebiyata niviskî li ser vî hîmî ava bûye û şax daye. Çaxa edebiyata kurdî, hêdî hêdî, kiras guherî û ket qalibê niviskî, berî her tiştî, hingê klasîkên folklorê kurdî, mîna *Memê Alan*, *Siyamend* û *Xecê*, *Dimdim*, *Zembîlfiroş*, *Binevşa*

Narîn û Cembeliyê Hekkarê, qulipîn ser kaxizan û hatin nivisîn. Ev, nimûneyên pêşîn ên edebiyata niviskî û pexşanê ne.⁴⁹

Li vê derê, meriv divê, bi taybetî, li ser destana **Memê Alan** raweste. *Memê Alan*, di nav kurdan de, destana herî hezkirî ye. Kurd hê jî, ji hemû stran û destanan bêtir, vê destanê dibêjin. Eger meriv, *Memê Alan*, mîna destana neteweyî ya kurdan bi nav bike, ez bawer im, ew ê ne çewt be. Mezintirîn klasîka kurdî ya niviskî **Mem û Zîn** jî li ser destana Memê Alan hatiye avakirin. Memê Alan, mîna "*Romeo û Juliet*", destaneke evînî ye. Ew bi zimanê xwe, qehreman û raxistina bûyerên xwe, bi vegotin û awayê xwe yê serbest, şahîdeke yekta ya civata klasîk û windabûyî (civata mîrekiyên kurdî) ye. Ew mînaka huwiyet û qereqera kurdî ye ku xwe ji dewr û dewranên kevnare radigihîne roja me. Qehremanên destanê, lawê "mîrê kurdan", xortê çeleng, xurt, lihevhatî û zane *Mem* û keça "mîrê Cizîra Botan", delal, bedew û xweşa vê dunyayê *Zîn*'ê ne. Li doraliyên wan jî, li gora her hal û hewalê însanî, galeriyeke dewlemend a şexsan heye. Raxistina bûyerên destanê jî li ser dan û standinên komelî ya wê rojê ava bûye û bi xêra ev celeb raxistina edebî, meriv agahiyên pir hêja di warê ehleq, terbiye, bîr û hizrên kurdan ên dema mîrekiyan de, ji destanê werdigire. Herçî zimanê wê ye, ez divê baweriya xwe bibêjim ku, ez hê rastî esereke din nehatime ku tê de zimanê kurdî, mîna destana *Memê Alan*, evçend bi zelalî,

xurtî û edebî hatibe lêkirin. Ji bo wî zimanê paqij û spehî, ez, car bi car, destana *Memê Alan* dixwînim. Eger meriv hin peyv, gotin û qiseyên erebî ku piştî Îslamiyetê ketine zimanê kurdî, bide aliyekî, zimanê *Memê Alan* şahasereke edebî ye. Raxistina bûyeran li ser çîroka evîneke kesertijî ava bûye ku guhdar yan jî xwendevan her pê re dere û dixwaze lê vebe. Ew, kahniya bêrawest a edebiyata kurdî ye. Destan bi gelek zimanên din jî hatiye çapkirin û ew diyariyeke hêja ye ku kurdan pêşkesî edebiyata cîhanê kiriye.⁵⁰

Bi dû van nimûneyên pêşîn ên edebiyata niviskî re, şerhên dînê Îslamê hatin. Ayet, telqîn û şerhên dînî bi zimanê kurdî hatin nivisîn. Di nav van kitêbên dînî de, ya herî belavbûyî û navdar *Mewlûd* e. Ew, bi şêweyekî şihîrî, behsa jidayikbûna Hezretî Mihemed dîke û bi hersê zaravayên kurdî jî hatiye nivisîn. Herweha *Mewlûd*, esera yekemîn a niviskî ya zaravayê dimilî ye jî. Li ser vê eserê û versiyona wê ya dimilî, zimanzanê kurd Celadet Alî Bedir Xan ku bala xwe dabû ser zaravayê dimilî jî, weha dibêje; "*Ji mêj ve ye, min dixwest li zaravayê dimilî (zazayî) hûr bim. Nema-ze, min dixwest Mewlûd'a Osman Efendî bi dest xista û bi kesekî ku devoka dimilî ya Sêweregê baş dizane, ew ji ber çavan derbaz bikira û biweşanda. Jixwe, bi vê lehca xweş, ji Mewlûdê pê ve, tişteki din nehatiye nivisîn. Eger hatibe nivisîn jî, min ne bihîstiye û ne jî dîtiye.*"⁵¹

• C. A. Bedir Xan daxwaza xwe bi cîh tîne; ew *Mewlûd'ê* peyda dike, ji ber çavan re derbaz dike û ji nû ve diweşîne. Piştî van kitab û berhevokên dînî, yê din ên dînî û berhemên şahîr û nivîskarên klasîk ên kurdî ku min qalê kirin, li van zêde bûn. Eserên perwerdeyî û toreyî, mîna ya M. Mehmûdê Beyazidî (1797-?) "*Adetên Kurdan*" jî alîkariyeke mezin li pêşketina ziman û edebiyata nivîskî ya kurdî kirin.⁵²

EDEBIYATA NÛJEN A KURDÎ

Gelek dijwar e ku meriv bikaribe, li ser vê babetê, bergeh û tabloyeke temam û yekgirtî bîne pê. Ji ber ku perçebûna welêt û dijwarî û zehmetiyên ku doralîyên ziman û edebiyata kurdî rapêçane, hem rê li pêşketina ziman û edebiyatê girtiye û hem jî rê li yekitiya wan girtiye. Ji lewre, edebiyata kurdî tu carî yekitiya xwe neanî pê û li ser sopekê neherikî. Tixûbên ku di ser dilê welêt re hatine rakêşandin, di eynî wextê de, edebiyata kurdî jî perçe kiriye û rê daye ku her perçe ber bi aliyekî de here. Loma jî, ez dixwazim, li vê derê, edebiyata modern a kurdî di bin sê sernivîsan de bicivînim; *perçên Kurdistanê yên ku di nav tixûbên dewletên Iran û Iraq'ê de mane, perçên Turkiye û Sûriyê û kurdên Yekitiya Sooyetê.*

Di van hersê cîhan de jî, edebiyata kurdî, heta ev demên dawîn, bêyî ku tu tekîlî û haya wan jî hev hebe, bi pêş ket. Û edebiyata ku li van hersê cîhan hate afirîn, bêtirîn, ji bo kurdên wan bû. Lê, di van demên dawîn de, nemaze piştî salên 1970-an, diwarên îzolasyonê, hêdî hêdî, hilweşîyan û bi vî awayî, îmkan û fersenda kurdan bû ku hevûdu

binasin, berhemên hevûdu bixwînin, alaqê nîşanî eserên hevûdu bidin, wan wergerînin, wan veguhezînin perçên xwe û bi xwendevanên xwe bidin nasîn. Di warê çap û weşanê de, heta van demên dawîn, Kurdistanî Iraq û Îran'ê, ji perçên din bêtir, xwediyê îmkân û fersendan bûn. Kurdên Iraq û Îran'ê hîn bêtir dikarin xwe bigêhînin eser û berhemên ku li perçên din û li derveyî welêt tên afirîn. Ew wan verdigerînin û bi xwendevanên xwe digihînin. Kurdên Yekitiya Sovyet'ê ji xwedî alaqeyeke mezin in, ew jî bala xwe didin ser weşan û kitêban û hin îmkânên wan jî hene. Di vî warê de, kurdên ku ji hemû îmkanan bêpar in, yê Turkiye û Sûriyê ne. Di nav tixûbên van dewletan de, bi zimanê kurdî çap û weşan qedexe ye û loma, kurdên Turkiye û Sûriyê eser û berhemên xwe, piraniya caran, li derveyî welêt diafirînin.

Ev nêzîkbûn û hevûdunasîna demên dawîn, bi baweriya min, gavên girîng in ku ji bo yekitiya ziman û edebiyata kurdî tên avêtin. Ev pêşketina hanê, bêguman, bêdengiya salan dişkîne û jiyana çandî û edebî ya kurdan jî, xurttir, dewlemendtir û aktivtir dike.

Li vê derê, meriv divê qala rol û girîngiya derveyî welêt jî bike. Derveyî welat, bi gotineke hîn rasttir, *sirgûn û welatê xerîbiyê*, bivê-nevê, bûye war û welatê edebiyata kurdî. Em divê ji bîr nekin; rojnama yekemîn a kurdî *Kurdistan*, di sala 1898-an de, li derveyî welêt, Kahîr'ê weşiya. Piraniya

rojname û kovarên ku piştî *Kurdistan'ê* derketin, 1910-1920, li Stembolê weşyan. Klasîkên kurdî, cara yekemîn, li sirgûnê çap bûn. Merkezên sirgûnê mîna Şam, Beyrûd, Kahîre, Baxda û bajarên mezin ên Ewrûpa'yê, hertim, bûn cîh û warê jiyîn û xebatên ronakbîrên kurdan. Digel ku wan ev jiyana bikeser û hesrettijî nexwestin... Mixabin ku edebiyata kurdî bi tenê dikare li derveyî welêt nefesê bigire û bide. Li welêt, ew her gav tê qedexe û terorîzekirin û nivîskar û ronakbîrên kurdan her gav tînin girtin, cezakirin û kuştin. Li gora çavênênekê ku min berî niha bi çendekê kiribû, îro li derveyî welêt, bi qasî, 32 rojname û kovarên kurdî diweşin. Gelo li hemû welatê *Kurdistanê* evçend rojname û kovar diweşin?.. Ev yeka jî nîşan dide ku welatê xerîbiyê bûye war û meskenê xebatên ronakbîrî, çandî û edebî. Nemaze jî bo kurmanciya bakur/jorê.

Ji salên 1970-an û vir ve, ji ber sebebên civakî û siyasî, ji *Kurdistan'ê* ber bi dervayî welêt koçeke xurt heye. Aliyên baş û pozîtîv ên vê koçê jî hene; kurdên perçên cihê nêzîkî li hev dikin, herweha zarava û devokên kurdî jî. Bi vî awayî, edebiyatên ku bi zarava û elfabayên cihê tînin nivîsîn nêzî hev dibin û ber bi yekîtiyekê derin. Û li derveyî welêt, gelek komeleyên civakî, çandî, edebî û navend, akademî û enstîtuyên kurdî hatine pê. Tevî ku qet yek jî ji van nikare hemû *Kurdistanê* û zarava û devokên kurdî temsîl bike, hebûn û xebatên wan ên li ser ziman û edebiyateke yekgirtî, alîkarî li

pêşketina ku ez qal dikim, kiriye û ew lezandiye.

Li vê derê, min dil heye ku behsa niqteyeke din bikim û derbazî perçên Kurdistanê û edebiyata wan bibim. Ez dixwazim perçên Îran û Iraq'ê û yên Turkiye û Sûriyê, bi hev re bibînim û lê hûr bim. Ji ber ku zaravayên ku li van perçan tên peyivîn û elfabên ku pê tên nivisîn, mîna hev in. (Li Kurdistanê Îran û Iraq'ê soranî û elfaba erebî, li Kurdistanê Turkiye û Sûriyê kurmançî û elfaba latînî ye.) Herweha dan û standinên civakî û çandî jî di navbera perçên Îran û Iraq'ê de ji yên Turkiye û Sûriyê hîn zêdetir bûne. Ev yeka ji bo perçên Turkiye û Sûriyê jî her weha ye. Û em divê ji bîr nekin ku edebiyata ku li perçê Sûriyê afiriye, bi dest û alîkariya kurdên Turkiyê ku ji wir reviyabûn, hate pê.

EDEBIYATA KURDÎ LI KURDISTANA IRAQ Û ÎRAN'Ê

Ziman û edebiyata kurdî, herî zêde, di van perçan de, bi pêş ketiye û pê hatiye nivisîn. Ji ber ku zor û zordariya dewletên serdest, li gora perçên din, li van perçan kêmtir bûye. Kurd, nemaze li perçê Kurdistanê Iraq'ê, her gav xwediyê mafê nivisîn û xwendina kurdî bûne. Hem di dema serdestiya Îngilîzan de, hem jî bi dû wê re, kurd xwediyê çapxane, weşanxane, istasyonên (îzgeh) radyoyê, kovar û rojnaman bûne. Li perçê Îran'ê jî, her çiqas bi qasî perçê Iraqê nebe jî, hin îmkanên çap û weşanê, hertim, hebûye. Mîna nimûne, perçe û navçê Kurdistan'ê, hertim, mîna eyaletekê û bi navê "*Kurdistan*"ê hatiye nasîn û qebûl kirin. Loma ziman û edebiyata kurdî di van perçan de hîn bêtir, hêz û quweta pêşketinê dît.

Li ser Kurdistanê Iraq'ê, meriv divê berî her tiştî behsa biryara *Koma Milletan* ya 1925-an bike ku tê de Kurdistan û zimanê kurdî bi awayekî resmî dihate nasîn. Iraq, heta 1932-an raste rast û bi dû wê tarîxê ta 1960-an, bi destê duduyan, ji aliyê

îngilîzan hate îdarekirin.⁵³ Meriv divê lê zêde bike ku kurdan jî di dewsa îktidareke erebî de, îdara îngilîzan û otonomiyeke hundurî, ji bo xwe, hîn çêtir didîtin. Ev rewşa hanê, Iraq, bi carekê, ji bo ziman û edebiyata kurdî kir navend û merkezeke esasî. Heta wê rojê, di vî warê de, tu girîngiya Iraq'ê nîn bû. Stembol, paytextê dewleta Osmanî, heta wê rojê, navenda çap û weşînên kurdî bû. Lê gava komara nû ya turkî ava bû, 1923, hingê ronakbîrên kurdên wî perçî, mîna *Teofikê Sulêmanî (Pîremêrd)*, *Refik Hilmî*, *Mîstefa Paşa Yamulkî*, *Teofik Wehbî*, *Mihemed Emîn Zekî* û h.w.d. û gelek ronakbîrên din, dev ji Stembolê berdan û çûn Kurdistana Iraq'ê û li wir bi cîh bûn. Ev ronakbîr hemû di kadên dewlet û ordiya Osmanî de xwedî wezîfeyên girîng bûn, xwedî zanîn û tecrube bûn. Bi vî awayî, beşekî mezin ê entellenjiyansa kurdî veguheziya Kurdistana Iraq'ê. Bi alîkariya îngilîzan jî, ziman û edebiyata kurdî li wir bi pêş ket. Bi gerînendiya îngilîzan, kovarên *Pêşkewtin* (1920-22) û *Jiyanewe* (1923-36) dest bi weşînê kirin û gelek ji ronakbîrên kurd li dora xwe civandin. Alîkariya van kovaran li ziman û edebiyatê pir e. Bi dû van weşanan re, *Diyarî Kurdistan* (1925), *Zarî Kurdistan* (1926-32), *Ronak* (1925-35), *Jîn* (1934-36) û hin kovar û rojnamên din ên çandî û edebî dest bi weşînê kirin. Ev pêşketina weşange-riya çandî û edebî ya li Kurdistana Iraq'ê, bi kovara *Gelawêj'ê* (1939-49) gihîşt qada xwe ya bilindtirîn.

Bi xêra vê serbestî û azadiya kismî, li Kurdistana-

na Iraq'ê, xwendegêh û uniwersîtên kurdî vebûn, kovar û rojnamên mîna *Gelawêj'ê* ku bi salan weşiyane, derketin, akademyên ziman û komele û rêxistinên çandî, edebî û nivîskarî ava bûn. Komela yekemîn a çandî ku li Silêmaniyê ava bû, 1926, "*Cemiyetî Zanistî Kurd*", ev babetên hanê xiste bernama xwe û ji bo wan xebitî; 1- weşan û çapên kovar û rojnaman da ku xwendin û perwerdeyiya kurdî li welêt belav be û fireh bibe. 2- Nivîsîn û wergerên kitabên xwendin û perwerdeyîyê. 3- Avakirin û vekirina dibistan û xwendegehan da ku xelk bikaribe, bi roj û şev, bixwîne û xwe perwerde bike. 4- Amadekirina semîner, civîn û konferansan. 5- Vekirina kitabxane û kitabfiroşan. 6- Şandina xwendevanan bo derveyî welêt da ku li wir bixwînin û bibin kadirên perwerde yên welêt û weşandin û derxistina lêkolîn û lêgerên li ser tarîx, cografya û etnografya Kurdistanê...⁵⁴ Ev hemû plan û armanc, hêdî hêdî, bi cîh hatin û ev pêşketina qalkirî di dema otonomiya kurdan de, 1970-74, gihîşt radeyeke pir bilind û geş. Û di kongreyên Baxda (1970) û Hewlêr'ê (1971) yên Yekitiya Nivîskarên Kurd de ev qerar, bi yekdengî, hatin standin; "*xebat ji bo pêşxistina edebiyata yekgirtî ya kurdî, parastina gencîneyên ziman û edebiyata kurdî, bidestxistina çar û îmkanan ji bo pêşxistin û lêgerîna ziman û edebiyatê...*"⁵⁵

Ji ber vê pêşketina geş, pexşana (nesîr) kurdî jî li vî perçê, ji yên din bêtir, bi pêş ket. Li Kurdistanê Iraq û Îranê jî nimûnên yekemîn ên pexşana

kurdî, tekstên dînî ne. *Şêx Huseynî Gazî* (1790-1870), di destpêka sedsala 18-an de, *Mewlûd û Mewlana Xalidê Neqşîbendî*, di sala 1826-an de, *Aqîdeyê Kurdî*, bi kurmanciya xwarê, nivisîn. Bi dû van eseran re, pexşan jî, mîna gengereke (çeşn) edebî, di edebiyata kurdî de cîhê xwe wergirt. Heta salên 1920-an, edebiyata kurdî jî, herçend hin ferq jî hebin, mîna edebiyatên din ên navçe, li ser eynî xetê, bi awayekî pir klasîk, bi pêş ve çû.

Lê belê, bi weşandina kovar û rojnameyên ku min qalê kirin, edebiyata kurdî gavên nû û nûjen avêtin. Berhem û xebatên nûjen di van weşanan de xuya kirin. Û di destpêka 1920-an de, kurdan, bi awayekî modern, dest bi nivisîna kurte-çîrokan kirin. Destpêkirina nivisîna kurte-çîrokan edebiyata kurdî dewlemend kir.⁵⁶ Yekemîn kurte-çîroka nûjen a kurdî di sala 1913-an de weşiya. (Gava em hatin ser beşê Kurdistanê Turkiye-Sûriyê, ez ê qalê bikim.) Lê li Kurdistanê Iraqê, yekemîn kurte-çîrok ku yek ji nimûneyên pêşîn ên edebiyata nûjen a kurdî ye, li Silêmaniyê, bi navê "*Le Xewma*", di sala 1925-an de weşiya. Nivîskarê kurte-çîrokê *Cemîl Seîb* e. Di vê kurte-çîroka dirêj de ku di kovara *Jiyanewe* de, ji hejmara 28-an û pê ve, 26.06.1925, hatiye tefrîkakirin, Nivîskar, bi zimanekî rehet û rojane û bi alîkariya xewnên xwe, tabloyek ji jiyana civakî û rewşa siyasî û civakî ya rojên serîhildana *Şêx Mehmûdê Berzencî* (1922) berpêşî xwendevanan dike. Sala 1926-an, *Ehmedê Mixtarê Caf*, bi kitêba xwe ya "*Meseley Wijdan*"

gava ku Cemîl Seîb avêtibû, hîn dewlemendtir û berztir dike. Di vê kitêbokê de, bi awayekî kûrtir û firehtir, li bûyer û dan û standinên civakî tê nêrîn. Perspektîf kûrtir e. Kurte-çîrok mijara xwe ji bajarî û bajarvaniyê werdigire. Jiyana rojane ya bajarvaniyê, bi kitekitên fireh, pêşkeşî xwendevanan dibe. Li milekî din, aliyê neteweyî yê doza kurdî, dîsan di nav pîvanên edebî de, derdikeve pêş.⁵⁷ Hosmend Osman, di xebata xwe ya akademîk de, li bîr û dîtinên nivîskar û pisporên kurd, mîna Husên Arif, Mistefa Xeznedar û h.w.d. hûr dibe û dibêje ku *"kurte-çîrokên ku di salên 1920-40-an de hatine weşandin, ji aliyê avahiya edebî, qels in."* " Û ew weha didomîne; " *Kurte-çîrokên pêşîn, meriv dikare bibêje, ji edebiyata devkî bi dûr bûn û mîna rexna rewşa civakî û siyasî bûn. Ev aliyê wan xurt bû. Li hemberî vê yekê, kurte-çîrokên salên 30-an li ser kahniya edebiyata devkî ava bûbûn û xwe digîhandin temayên vê kahniyê. Bi vê mahnê, meriv dikare, rêz û rêzdariya temayên folklorîk, mîna tesîra bîr û hizrên welatevîniya kurdî bibîne."*⁵⁸

Li Kurdistana Iraq û Îranê, tevgera edebî ya herî biqewet ku ziman û edebiyata kurdî kir nûjen, dewlemend û pêşketî, kovara *Gelawêj* 'ê bû.⁵⁹ Kovar di navbera 1939-49-an de, li Kurdistana Iraqê, ji aliyê *Ibrahîm Ehmed, Aladdîn Secaddî, Şakir Fettah* hat weşandin. Di hejmara yekemîn a kovarê de, xwedî, perpirsiyar û gerînendeyê kovarê *Ibrahîm Ehmed*, bi navê "*Bile*", di ser-

nivîsara kovarê de, armanc û hedefên kovarê weha anî zimên;"standardîzekirina zimanê kurdî, parastina edebiyata kevnare, avakirina edebiyateke nû ya kurdî û wergerandina kitêb û berhemên balkêş ên zimanên biyanî bo kurdî û belavkirina wan... Eger heta niha di nivîsîna zimanê kurdî de şeweyekî bi rêk û pêk ne mewcûd e, ev jî bo me şermeke mezin e. Yek jî tiştên ku *Gelawêj* ê bike, ev e; ew ê ronakbîrên kurdan dawet bike ku ew dîtînen xwe li ser babetê çareserkirina vê paştmayîne bibêjin."⁶⁰

Tevî lêger û lêkolînen tarîxî, civakî, çandî û nivîsarên edebî, di warê kurte-çîrok û pexşana kurdî de jî, Kovarê gavên bêhempa avêtin. Kovarê alîkarî li nivîskaran kir, nivîskarên nû derxistin, kurte-çîrokan nivîskarên ewrûpî hatine wergerandin, şeweyên curbecur ên edebî hatin ceribandin, munaqêşe hatin pê û bi vî awayî adeteke nû ya nivîsîna pexşanê ava bû. *Gelawêj*'ê nivîskarên hêja û berhemên bedew û ekoleke dewlemend a edebî yadîgarî çand û edebiyata kurdî kir. Gelek jî nivîskarên navdar û nemir ên zaravayê soranî jî ekola *Gelawêj*'ê ne.

Nivîskarên Kovarê pir bûn. Mesela dudo jî wan, gerînendeyên Kovarê bi xwe ne; *Ibrahîm Ehmed* û *Eladdîn Seccadî*. Eladdîn Seccadî ku di tarîxa 13.12.1984-an de li Baxda'yê wefat kir (1905), mîna rexnegir, dîroknas û zimanzanê mezintirîn ê hemû welêt dihate nasîn. Esera wî "*Mêjûy Edebî*

Kurdî" ku di sala 1952-an de, bi du cîldan, weşiya û hê jî kahniya herî girîng a edebiyata kurdî ye. Berhevoka wî ya folklorîk "*Riseyî Mirwarî*", dîsan, di warê xwe de, yek ji eserên girîngtirin e. Wî xebatên xwe yê li ser çîrok û destanên kurdî jî, bi şeweyê pexşanê, di kitêba "*Hemîşe Bihar*" de civandin. Meriv divê kitêba wî ya pexşanê "*Ceşt li Kurdistanê*" jî bîr neke. Nivîskar di vê kitêba xwe de, bi zimanekî edebî, behsa avahiya tarîxî, civakî, siyasî û çandî ya bajarên Kurdistanê dike. Kitêba wî "*Şoreşekanî Kurd, Kurd û Komarî Iraq*" yek ji wan kitêbên herî giranbiha ye ku bi zimanê kurdî û li ser tarîxa Kurdistanê hatine nivisîn. (E. Seccadî ji sala 1960'î heta mirina xwe, li zanîngeha Baxda'yê mamostayê ziman û edebiyata kurdî bû.)

Herçî Ibrahîm Ehmed e, wî, mîna hevalê xwe, ne bi tenê bi ziman û edebiyatê mijûl bû. Herweha wî xebata siyasî jî kir û bû şexsiyetekî gelek girîng ê siyasî jî. Wî di tevgera rizgarîxwaza kurdî de, ne-maze bi dû salên 1940-an re, wezîfe û berpirsiyariyên mezin wergirtin. Wî beşdarî li damezrandina Partiya Demokrati Kurdistanê Iraqê kir û piştî demeke kin jî, wî sekreteriya giştî ya Partiyê kir. Di wan salên germ de, 1960-70 ku şerê azadiyê li Kurdistanê Iraqê gihîşt qada xwe ya bilind, tevî serokê tevger û Partiyê *Mistefa Berzanî*, wî şer bi rê xist û îdare kir. Ew niha li Londonê dijî û berpirsiyariya kovara demsalî ya çandî, edebî *Çirîka Kurdistanê* dike. Herwekî ku em di welatên din ên cihana siyemîn de dibînin, tiştê ku Ibrahîm Ehmed xwes-

tiye bike, ev e; her mîna serokên welatên din, wî jî xwestiye xebatên xwe yên çandî, edebî û yên siyasî bi hev re bike yek û şexsiyeteke yekgirtî û bi her awayî xurt bîne pê. Ev daxwaz û armanc, ji mêj ve ye, meriv dikare bibêje, li ba hemû ronakbîrên kurdan heye. Li Kurdistanê serok û rêberên tevgerên çandî û ronakbîrî, pir caran, di eynî wextê de, serok û rêberên siyasî ne jî. Hemû aliyên çandî, ronakbîrî, edebî û siyasî di şexsiyeteke neteweyî de civandin... ronakbîrên kurdan ev yek hem ji bo xwe kirine daxwaz û armanc û hem jî mecbûr mane ku weha bikin û weha bijîn. Di piraniya sohbetên me de, pir caran Ibrahîm Ehmed ji min re weha gotiye; *"Eger ez راستیê bibêjim, ez راکیشیام nav xebata siyasî, ne ku ez bi xwe çûmê. Tecrube, راستی û bûyerên welatê me jî nîşan dane ku bêyî xebata siyasî, kar û şixul nameşe, bi ser nakeve. Edebiyat û siyasat divê bi hev re bimeşe."*⁶²

Ibrahîm Ehmed romana xwe ya yekemîn, *Janî Gel*, di sala 1956-an de nivisî. Lê belê, ew piştî demeke dirêj weşiya, 1972. Meriv dikare bibêje ku *Janî Gel* yekemîn roman e ku bi zaravayê soranî hatiye nivisîn. Loma, hê îro jî, ew gelek tê xwendin û li hemû Kurdistanê, li serê tê peyivîn. Bêguman, mîna her romana yekemîn, kêmanî û şaşiyên edebî yên *Janî Gel* jî hene. Roman hatiye wergerandin û îro bi gelek zimanên din jî heye. Babetê romanê welatekî perçiqî û bindest û maleke biçûk a wî welatî ye. (Nivîskar ji wî welatî re carina dibêje Cezayir, carina jî Kurdistan). Malbata

biçûk belav bûye; bavê malê di meşekê de hatiye girtin, ji deh salan bêtir di girtîgehan de maye. Jin û zarokê wî mirine. Welat bûye xirbe, kevir li ser kevir nemaye. Gund hemû bûne kavil. Şerekî diwar di navbera hêzên çekdar ên welêt û zordar û serdestên biyaniyan de dewam dike: Birînên kûr ên şer pir in, merivên mazlûm û reben ku perçiqîne, bindest in, li ber xwe didin, jiyana civakî ya rojane winda bûye, malbat ji hev ketine, welatekî ku ketiye bin nîrê kolonyalîstan xwîn vedirişe û daxwaz, têkoşîn û hêviya ji bo jiyaneke bextiyar, serbest û xweser... Bi kurtî, *Janî Gel* li dora van temayan hatiye hûnandin. Raxistina edebî ya romanê basîd, şeweyê nivîsînê sosyal-realîst û zimanê wê rehet û rojane ye. Welatê ku Ibrahîm Ehmed taswîr dike, bi her awayî, bi welatê Ibrahîm Ehmed bi xwe dimîne.⁶³ Tevî ku ji aliyê *hostahiya edebî* roman ewçend ne biserketî be jî, metoda ku Ibrahîm Ehmed di romanê de bi kar tîne, di warê agahî û hînbûnê de, gelek balkêş e, -û di eynî wextê de, di warê kar û xebata nivîskariyê de, tîpîk e. Herwekî ku em dizanin, Ibrahîm Ehmed hem nivîskar hem siyasetvanekî pêşewa ye. Ji bo ku aliyê wî yê siyasetvaniyê li nivîskariya wî hukim neke û zora wî aliyê nebe, I. Ehmed bûyer, dan û standin û meselên romana xwe dibe, digihîne welatekî din. Bi vî awayî, ew mesafeyekê (distans) dixwe navbera xwe (nivîskar) û bûyeran. Piraniya caran, bûyer, dan û standin û meselên dûrî merivan ji yên nêzîkî merivan hêsantir tînan salixdan. Da ku Ibrahîm Ehmed bikaribe romana xwe

binivîse, ji desthelatiya sansora dewletê û civakî xwe bide alî û di warê edebî de bi ser keve, ew pêwîst dibîne ku war, dewr û bûyerên romana xwe ji xwe bi dûr xîne.

Herçî şihîra ku bi soranî hatiye nivisîn, meriv divê behsa heyameke modern bike ku bi *Nûrî Şêx Salih* (1906-1958) dest pê kiriye. Herwekî şexsiyetên din ên edebî û çandî yên kurd, Nûrî Şêx Salih jî hem bi siyasetê, ji nêz ve, mijûl bû û hem jî şihîrên xweş ên nûjen û rexnên bedew ên edebî dinivisîn. Herweha ceribandînen wî yên edebî jî hêjayê qalkirinê ne. Şahîr bi vê xebata xwe ya nûjen, di edebiyata kurdî de bû rêberê nifşekî nû, balkêş û xurt. Vî nifşî, ku hin ji serok û niwênerên wî *Pîremêrd* (1867-1950), *Dildar* (1918-1948), *Zewer*, *Ehmed Herdî*, *Fatîq Bêkes* û *Goran* bûn, şihîra kurdî pir bi pêş ve bir û ew dewlemendtir kir. Meriv divê, di nav vî nifşî de, nemaze, behsa Goran bike. *Goran* (1904-1962), navê wî yê esasî *Ebdullah Silêman*, bêguman, hosteyê herî mezin ê şihîra kurdî ya hemçerx e. Wî awa û şeweyên klasîk ên vegotinê û yên modern bi hev re kir yek û celebeke nû ya nivisîna şihîrê anî pê. Wî hemû celebên nivisîn û afirîna şihîra bedew ceribandin û jê şihîrên yekta derxistin. Bi xebat û berhemên wî, şihîra kurdî hîn bêtir nêzîkî li şihîra cîhanê kir û hîn serbest, rehet, herikî û nûjen bû.⁶⁴ Goran di warê siyasetê de jî gelek aktîv bû û ew pir caran hate girtin û di girtîxanan de ma. Wî bi guherînen edebî yên bedew û radîkal şihîra kurdî ji bin tesîra

şihîra klasîk a farisî û erebî bi dûr xist. Wî hewl da ku zimanekî paqij, xwerû kurdî û edebî biafirîne û bi kar bîne. Goran ku haya wî baş ji modernîstên ewrûpayî hebû, şihîrên yekta yên edebiyata kurdî nivisîn. Di şihîrên wî de haletê ruhiya însanê kurd, xweşiya tabiyata welatê kurdan û hal û hewalê Kurdistanê, pir bi zimanekî edebî û pir xweş, dixuye. Goran tesîreke pir mezin hem li nifşê xwe û hem li nifşên dahatû kir. Meriv di şihîrên şahîrên mîna *Harwar*, *Dilzar*, *Kakey Fellah*, *Dilan*, *Kamuran Mukrî* û h.w.d. de tesîra Goran baş dibîne.⁶⁵

Nifşê nû yê roja me, li ser riya Goran, li hemû aliyê cîhanê belavbûyî, şihîra nûjen a kurdî bi pêş ve dibin. Nemaze bi dû şoreşa eskerî ya Iraqê, 1958, re, rewşa kurdên Iraqê hîn çêtir bû. Pêşveçûnên civakî û ekonomîk hatin pê. Bi xêra van pêşveçûnan, di warê huner, çand û edebiyatê de jî pêşveçûn û îmkanin hatin pê. Di 1961-an de şoreş û tevgera çekdar a kurdî dest pê kir ku hê jî berde-wam e. Nifşê piştî Goran ku di nav şoreşê de mezin bû, mîna *nifşê şoreşê* tê nasîn. Yan jî nifşê post-Goran. Vî nifşî gaveke nû, li ser riya Goran, avêt, xwîn da şihîra kurdî û ew vejand. Bi vî nifşî, şihîra kurdî ya soranî gihîşt heyameke nû; navero-ka felsefî û ronakbîrî ya şihîra kurdî hîn kûrtir û dewlemendtir bû, şêwe û stîlên nûjen û temayên navneteweyî bêtir kete navê, dram, trajedî û serpêhatiyên şexsî û şexisan hîn çêtir derkete pêş, mefhûma "*Kurdayetiyê*" guherî û bû nûjen û

şihîra kurdî izolasyona ku ew tê de dijiya, şikand û pêwendiyên berbiçav bi şihîra navneteweyî re danî. Şihîr û berhemên niwênerên vî nifşî, mîna Şêrko Bêkes, Latîf Helmet, Abdullah Pêşew, Enwer Qadir Mihemed, Ferhad Şakily, Refîk Sabir, xwe gîhandin zimanên biyanî û bi gelek zimanan weşiyar. Bi vî awayî, cîhanê jî şihîra kurdî, hîn jî nêzîktir, nasî û li serê bû xwedî fikirekê. Pêşewayên vî nifşî, her yekî, li gora xwe, stîl û ûslibek jî afirand. Û ew îro jî her dixebitin û ji bo avakirina tarîxa edebiyata kurdî ya niviskî gelek tiştên hêja dikin.

Çaxa meriv behsa edebiyata kurdî ya ku bi zaravayê soranî tê nivîsîn, dike, bêguman, divê meriv Kurdistana Îranê jî bîr neke. Nemaze **ekola Komara kurdî ya Mahabadê**. Di dema Komarê de, ekoleke edebî ya yekta hate pê ku edebiyata kurdî pê serbilind e. Em hemû bi serpêhatiya trajîk a *Komara Mahabadê* dizanin. Komar bi hêviyên mezin hate avakirin, 1946, lê gava xalibên şerê duwemîn ê cîhanê, di nav hev de, li hev hatin û rû jî Komarê badan û alîkarî li rejîma Îranê kirin, hingî qedera Komarê jî xuya bû; têkçûn. Rejîma Îranê Komara Kurdî têk da û serok û rêberên Komarê jî, tevî serekkomar *Qazî Mihemmed*, bi dar ve kir... Lê di dema avabûn û kurte-jiyana Komarê de, xebateke bêhempa ya çandî çêbû. Rojname û kovarên mîna *Kurdistan*, *Nîştiman*, *Halala* û *Hawar* derketin.⁶⁶ Piyes hatin nivîsîn û pêşkeşkirin, şanogerî bi pêş ket, şev û civîn li dar

ketin, civînên nivîskar û ronakbîran kom bûn. Atmosfereke xurt, jîndar, fireh û bikêr ya çandî di nav xelkê de hate pê. Îcar rêberên vê tevgerê jî hin ronakbîrên xort, mîna *Abdulrehman Zebîhî, Hêmin, Hejar, Rehîmê Qazî*, bûn ku hejmara wan bi tiliyên destekî dihate hijmartin. Bi têkçûna Komarê re, jiyana van ronakbîran jî, bi carekê, hate guhertin û hema çî bigire, ji bo hemûyan jiyanê dirêj û bêdawîn a sirgûn û penaberiyê dest pê kir. Ew li hemû aliyên dunyayê belav bûn û li wan deran, di nav neçarî, tenêbûn û belengaziyeke mezin de xebatên xwe yê siyasî, çandî û edebî domandin. Meriv divê, ji vî nifşî, nemaze, behsa *Abdulrehman Zebîhî* (1921-1991), *Hêmin* (1921-1987), *Hesenê Qizilci* (1914-1985) û *Rehîmê Qazî* (1922-1991) bike.

Rehîmê Qazî nivîskarê romana giranbiha, yek ji eserên sereke ku li Kurdistana Îran û Iraqê hatiye nivîsîn, *Pêşmerge ye. Pêşmerge* di sala 1961-an de, li sirgûnê hat nivîsîn. Nivîskar Rehîmê Qazî meriv û xismê serekkomarê Mahabadê Qazî Mihemed e.⁶⁷ Herwekî ku li jorê bahs bû, xebat û têkoşînên parastin û domandina Komarê ku Rehîmê Qazî jî, bi her awayî tê de bû, bi ser neketin. Piştî salekê, Komara ciwan, hêvî û pêşeroja welatê Kurdistanê, hat hilweşandin û welat ket bin nîrê zulim û zordestiyê. Serok, rêber û welatparêzên ku karîbûn xwe bidin alî û ji darvebûnê rizgar bin, mecbûr bûn ku terkî welêt bikin. Birekî jî wan, bi hezar zehmetî û dijiwariyan, xwe gîhandin Yekitiya Sovyetê û xwe sipartin komu-

nistan.

Rehîmê Qazî jî tevî vê komê bû. Li welatê xerîbiyê, ji welatê xwe bi dûr, piraniya meriv û xismên xwe windakirî, hê bi hîs, bîr û xewnên komara nûhilweşiyayî tijî, bêguman bi tesîra ziman û edebiyata dewlemend a rûsî jî, ew rûnişt û wî dema Komara Kurdî nivisî. Gava wî nivisîna romana xwe qedand, navekî ji bo kurdan muqedes lê kir; *Pêşmerge*... Yanê pêşengê tevgera azadîxwazê kurdî, qehreman û têkoşerê sedsalan, zehmetkêş û canfedayê welêt...

Hosteyekî din ê pexşanê ku ji Kurdistana Îranê derketiye, Hesenê Qizilcî ye. H. Qizilcî hosteyê kurte-çîroka kurdî ye. Berhevoka kurte-çîrokên wî "*Pêkenînê Geda*" ku hatiye wergerandinê gelek zimanên din, di nav kurdan de navdar e. Ew jî ji nifşê Rehîmê Qazî bû, eynî mîna wî, hin kurte-demên xweş û serfiraz û jiyaneke dirêj a trajîk jiya. Mirina wî jî, herwekî jiyana wî, trajîk bû. Bî dû hilweşîna Komara Mahabadê re, wî Bulgaristan tercîh kir û çûlê xwe yê xerîbiyê li wir raxist. Heta têkçûna Şahê Îranê, ew li Bulgaristanê ma. Gava heyam li Îranê guherî, ew vegeriya; hêviyên wî mezin bûn, coş û daxwaza xebatê bilind bû. Lê ji bervajiyê van hemûyan, piştî demeke kurt, ew ji aliyê rejîma nû ya Îranê hate girtin. Heta 1984-an, ew li girtîxana navdar a Tehranê, Evînê ma û di vê salê de, li wir, bi îşkencê hate kuştin. Digel ku ew bi salên dirêj li derveyê welêt mabû, qehre-

manên kurte-çîrokên H. Qizilcî kurdên Kurdistanê ne. Kurdên ku bi awayekî şerpeze di nav newal û gelî, xaniyên biçûk û şikeftan de dijîn, jiyanêke bêçare, girtî û ji dunyayê bi dûr didomînin...⁶⁸ Ev merivên belengaz ku haya dunyayê jê nin e, bi pênuş û hunera H. Qizilcî, bala xwendevanan dikişînin û dikevin cîhan û jiyana wan.

Herçî Hejar û Hêmin in, du hosteyên yekta yên şihîrê ne. Di dewsa ku ew jî, mîna hevalên xwe yên din, herin welatên dûr û pir xerîb, wan berê xwe dan Iraq û Kurdistanê Iraqê. Herdu jî heta salên dawiya 1970-an, li wir man. Hejar di tevgera rizgariya Kurdistanê Iraqê de jî berpirsiyariyên girîng wergirtin û heta mirinê ew bû dostekî nêzikî serok M. Mistefa Barzanî. Mîna niha tê bîrmin, gava li Parîsê me hevûdu dît û bi hev re sohbet kir, 1985, (ew ji bo tedawiyê hatibû wir), wî di derekî sohbetê de weha got; "*Her sal, di roja mirina Melle Mistefa Barzanî de, ez ji bo wî û bîranîna wî şihîrek dinivîsim...*" Her sal şihîrek ji bo dostekî mirî... Vê yekê gelek tesîr li min kir. Bêguman, ev şihîr, li derveyî îzeh, propaganda û manifestasyonên siyasî, ji wan bi dûr, şihîrên germ, edebî û bedew in ku ji bo bîranîna dostiyeke pir xurt hatine nivîsîn. Û ew nimûnên qereqtera Hejar a însanî, nazik û ziravbîhistiyar in... Digel dîwanên nemir û pir giranbiha, wî ferhengeke mezin, ji du cîldan pêkhatî, kurdî-farisî, amade kir û weşand. Wî klasîkên kurdî, mîna *Şerefname*,

Mem û Zîn û Dîwan'a Melayê Cizîrî, ji nû ve, ji ber çavan derbaz kirin, bi pêşgotin û şerhên hêja û fireh, adapteyî kurmanciya jêrê (sorani) kirin û ew veguhezandin Kurdistana Îran û Iraqê. Berî wefata xwe bi çendekê, wî *Quran* wergerand kurdî. Hejar, bi tena serê xwe, digel dijwarî û zehmetiyên pir mezin, mîna enstitusiyon û akademiyeke çandî xebitî.

Hêmin jî bû pêşnav û pêşewayê şihîreke nazik, bedew û bihîstiyar. Meriv dikare ji bo Hêmin bibêje ku ew pêşnavê romantîk ê şihîra kurdî ye. Şihîra wî li ser kûrahiya edebî, kite-kitên balkêş û xweşlihevhatî û hostehiya zimên ava bûye. Şihîra wî mîsala spehitî û lihevhatina wan e. Di sala 1979-an de, gava kurdan Kurdistana Îranê rizgar kirin, min Hêmin li Mahabadê dît. Di sohbetên me de, wî her behsa berpirsiyariya xwe ya li hember zimanê kurdî kir û got ku ew her bi vî bîr, hizr û hîsê dinivîse. Wî bi tenê du dîwan, lê du dîwanên nemir weşandin û meriv dikare bibêje ku di edebiyata kurdî de, kêmkesî mîna Hêmin jiyana xerîbî û penaberiyê xweş salix daye. Ev çarîna wî ya jêrîn ku li ser tecrubên wî bi xwe hatiye hûnandin, navdar e;

*Derdî dûrî, derdî dûrî kuştimî
Derdî wişyarî sebûrî kuştimî
Yadî yaran û wilatim roj û şew
Lê heram kirdim qerar û xurd û xew*

Ez dixwazim pêşketinên çandî û edebî yên van perçên Kurdistanê ku min bi kurtî qalê kirin, bi bûyerên salên 1970-an bi dawî bînim. Di sala 1970-an de Kurdistana Iraqê otonomiyêke têkûz î siyasî bi dest xist. Bi otonomiyê re, nivîskar û ronakbîrên vî perçê fersend bi dest xistin ku ber bi derveyê welêt vebin. Eserên girîng û klasîkên welat û zimanên cîran (farisî, erebî, turkî) û yên Ewropayê, li pey hev, hatin wergerandin û bi kurdî çap bûn. Riyên nû û modern ên edebiyatê hatin nasîn û li ser wan munaqaşên kûr û dirêj çêbûn. Pêla zanîn û xwendinê bilind bû. Li her bajar û mintiqê komelên edebî, çandî û nivîskaran vebûn û ew bi kar û xebatên aktiv rabûn. Bi vî awayî, nifşekî nû yê şahîr û nivîskaran kemilî ku zanûna wî ya ronakbîrî û çandî kûr, bîr û fikirên wî yên li ser rabirdû û tarîxa kurdî zelal, ji tesîr û hevkarîyên navneteweyî re vekirî bû. Min li jorê navê şahîrên pêşevan ên vî nifşî nivisîn. Niwêner û pêşevanên vî nifşî ku bi xebata pexşanê, roman, kurte-çîrok, piyesê, rabûne, ev in; *Husên Arif, Raûf Bêgerd, Ehmed Mihemed Ismeîl, Mihemed Salih Seîd, Latîf Hemîd, Ehîlam Mensîr û Marûf Xeznedar*. Ji bo ku ev kurte-lêger hîn dirêjtir nebe, ez bi tenê behsa navê van nivîskaran dikim û nakevim nav xebat û berhemên wan. Lê belê, meriv divê bibêje ku van nivîskaran di warê pexşanê de ku edebiyata kurdî baş jê destkevtî nebûye û pir zeyif e, gavên hêja û hêvidar avêtine û her berdewam in. Ji nav van nivîskaran, meriv divê, bi taybetî behsa xebat û eserên *Husên Arif* bike. Wî hem roman û hem

ji lêger û lêkolînên edebî nivisîne. Lêgera wî
"Çîrokî Hunerî Kurdî, 1925-1960" , 1960, di warê
xwe de kitêbeke bingeîn e. Romana wî ya dawîn
"Şaar" yek ji romanên sereke yên edebiyata kurdî
tê hesêb. Roman, taswîreke edebî, modern û epîkî
ya bajarê Sulêmaniyê ye ku hertim bûye navenda
çandî ya kurdî.

EDEBIYATA KURDÎ LI YEKITIYA SOVYETÊ

Herwekî ku tê zanîn, li Yekitiya Sovyetê, bi awayekî peregende, bi qasî se sed hezar kurd dijîn. Bi şoreşa 1917-an ve, kurdên ku di nav tixûbên wan welatan de dijîn, gihîştin mafên xwe yên çandî. Heta salên dawîya 1930-an, yanê heta terora kambax a Stalîn, kurdên Yekitiya Sovyetê xwendeghên kurdî, rojname û kovarên kurdî, radyo û weşanên kurdî ava kirin. Li zanîngehan beşên ziman, tarîx û edebiyata kurdî vebûn. Nivîskar û ronakbîrên kurd, bi alîkari û teşwîka yekitiyên nivîskarên ermen û gurciyan, xwe bi rê xistin. Ev geşbûn û pêşketina bihavil, bêguman, rê da ku li Yekitiya Sovyetê gelek nivîskar, eser û berhem werin pê. Meriv dikare bibêje ku li gora perçên din, digel ku nifûsa kurdên Sovyetê hindik e, herî zêde nivîskar û şahîr ji wir derketine. Li ser zimanê kurdî û gelş û problemên wî gelek kitêb çap bûn, di hemû warên zargotina kurdî de (destan, çîrok, meselok, serpehatî, stran, gotinên pêşîyan, lavêj...) pir berhem derketin, şihîr, kurteçîrok û romana kurdî li wir geş bû. (Lê belê, ev

pêşketina pir xweş, di dawiya salên 1930-an de, bi siyaseta Stalîn a sirgûnkirinê, bi paş ve çû. Û min-tiqayê kurdî yê otonom Nakişevan ku di sala 1923-an de ji bo kurdan hatibû avakirin, ji aliyê siyaseta Stalîn, hat hilweşandin û di dawiya 1930-an de kurd sirgûnî hemû Qafqas û Asiya Navîn bûn.)

Meriv divê ji van pêşketinên pir erînî ku ez qalê dikim, behsa *Kongra çand, edebiyat û zimanê kurdî* bike. Kongre sala 1934-an, li Rewanê civiya. B. Nikitin di derheqê vê kongrê de weha dibêje; "*Kongrê xebata xwe ya bingehîn li ser avakirina zimanê edebî û edebiyata kurdî civand û pêwendiyên wan bi derveyî welêt re jî cîhekî girîng wergirt.*"⁶⁹ Beşdarên Kongrê, bi xurtî, li ser rewşa civakî û çandî ya kurdên Trans-Kafkasê û şert û zirûvên ku ziman û edebiyata kurdî tê de ye, rawestî û ji bo parastin, dewlemendkirin û pêşvebirina ziman û edebiyata kurdî pêwistî û tedbîrên esasî tesbît kirin. Dîsan li gora B. Nikitin, "*Kongrê encameke baş anî pê û mesele û problemên ku lê hûr bû, bi temamî, çareser kir.*" Jixwe kurdên Qafqasê, sala 1928-an, alfabeyeke ji tîpên latînî pêk anîbûn û dest bi weşîna rojnama **Riya Teze** û gelek weşan û kitêbên din kiribûn. (Riya Teze hê îro jî, li Rewanê, diweşe.) Lê bi biryarên Kongrê, ev kar û xebatên ku çêdibûn, hîn xurtir, bi plan û programtir bûn.⁷⁰

Şahîrê navdar ê Meksîkayê *Octavio Paz* li ser nivîskar û edebiyata Amerîka-Latînî, bi nêrîneke

balkêş, weha dibêje; "peyv û gotinên ku ji Spanya û Ewropayê hatine jêkirin û veqetandin, îro, li vî welatî, li ser vê axê, reh û rêçên xwe bera axê didin. Sirgûnî kok dide, gul vedide." Ev gotinên hanê, bêguman, bi temamî, ji bo kurdên Yekitiya Sovyetê jî rast in. Herçiqas edebiyata kurdî ya Yekitiya Sovyetê, bi temamî, ne edebiyateke sirgûnê be jî, ew ji welêt û pêwendiyên germ bi dûr gul veda û şax da. Şertên wê dijwar bûn. Bîr û baweriya edebî ya komunistan ku bi nav û deng bû û digot "bi şeklê xwe neteweyî, bi naveroka xwe çînî" rê li ziman û edebiyata kurdî digirt ku ew pêwendî bi welêt re daynin û pê re geş bibin. Di serê de jî, rejîma Sovyetê piştgirtî û alîkarî li rejîma Turkiyê ya kemalist dikir û bi şik û guman li tevgera siyasî, çandî û edebî ya welatê Kurdistanê dinihêrî û niwênerên vê tevgerê, mîna "sixurên emperyalîzma navneteweyî" didît. Ji ber van sedeman, edebiyata kurdî ya ku li Yekitiya Sovyetê hat afirandin, bi her awayî, îzole ma.⁷¹ Belê, edebiyata kurdî li Qafqasê şax da, lê digel van dijwarî û zehmetiyan... Di warê nivisîn û vegotina kurdî de ferqine biçûk di navbera kurdên Yekitiya Sovyetê û kurdên Kurdistanê de hene. Lê ji van pê ve, tu ferq di navbera wan de nîn in û ziman û edebiyata kurdî ya Yekitiya Sovyetê, ecêb e, pir bi xurtî wesif û huwiyeta xwe ya kurdî parastîye û bi zimanê welêt ve girêdayî maye.

Ev pêşketin û xurtiya edebî hem di warê pexşan û hem jî di warê şihîrê de ye. Herweha di warê

romanê de. Di salên destpêke yên şoreşê de, bi qasî 30-40 kitêbên kurdî weşyan. Piraniya wan jî aliyê *Erebê Şemo, Casimê Celîl, Heciyê Cindî, Xelîl Miradov, Qanadê Kurdo, Wezîrê Nadîr* hatin nivîsîn. Ev nivîskar û şahîr mîna nîfşê *Şoreşa Oktobirê* hatin nasîn. Tevî ku ew jî welêt pir bi dûr dijiyan, van navên hêja hem bi kurdî nivîsîn û bi nivîskariya xwe gelek alîkarî li pêşketina ziman û edebiyata kurdî kirin û hem jî nivîsîna kurteçîrokê kirin beşekî esasî yê edebiyata kurdî. Eskerê Boyik, şahîr, yek jî nivîskarên nûjen ên edebiyata kurdî li Sovyetê, vî nîfşî û berhemên wan mîna "*gav û etaba yekemîn a edebiyata kurdî li Yekitiya Sovyetê*" dibîne.⁷² Li gora wî, "etaba duwemîn" di salên 1950-an de dest pê dike. Ev etab û dem nema-ze di warê şihîrê de gavên nû û hêja davêje. Navên herî li pêş ên vê dem û etabê, *Şikoyê Hesen, Ferîkê Usîv, Mikayilê Reşîd, Simoyê Şemo, Cerdoyê Esed, Karlanê Çaçan, Eliyê Evdirrehman, Rizayilê Reşîd* in. Etaba siyemîn jî, di pêşengiya *Tosînê Reşîd, Seîdê Îbo, Eliyê Teberî, Çerkezê Reş Elîxanê Memê, Eskerê Boyik* de, di destpêka salên 1960-an de, bi pêş dikeve. Ev etaba siyemîn di warê nûkirina ziman û edebiyata kurdî de gelek dixebite; ziman stîlîze dibe, çeşnên nû mîna roman, kurte-çîrok, şano, ceribandînen edebî û h.w.d. tên ceribandînan, dest pê dibe, digel babet û temayên klasîk, yên nû û modern jî tên nivîsîn û salixdan.

Herçî roman û kurte-çîrok in, di vî warî de, meriv divê behsa yên Eliyê Evdirrehman *Xatê*

Xanim (1959), *Dê* (1965), *Gundê Mêrxasa* (1968), ya Heciyê Cindî *Hewarî* (1967) û ya Seîdê Îbo ku di sala 1991-an de, li Rewanê, bi destê kesên nenas hate kuştin, *Kurdên Rewî* (1981) bike. Romana dawîn a Eliyê Evdirrehman "*Ser Çiya da*" mijara xwe ji şoreşa çiyayê Agirî werdigire. Qehremanê romanê yek ji serokên serhildanê Şêx Zahir e. Roman li dora jiyana û xebatên qehremanê hûnandin û bergeheke çandî, civakî, siyasî ya wê demê tine pê. Di derheqê vê romanê de, Rohat, nivîskarê kurd ê Turkiyê, dibêje ku roman hem ji aliyê edebiyata kurdî û hem jî ji aliyê ronîkirina rûpeleke tarîxa kurdan, girîng e û ew weha didomîne; "*Her çiqas roman dîrokî û servanî be jî, carina xweşiyên tabiyatê, ji aliyê nivîskar, hîn xweştir dibin.*"⁷³

Digel van eser û berheman, bi baweriya min, hîmê esasî yê edebiyata kurdî li Yekitiya Sovyetê, eser û berhemên *Erebê Şemo* ne. Meriv dikare bibêje ku *Erebê Şemo*, 1897-1978, yek ji pêşengên pexşana nûjen û romana kurdî ye. Wî rojên şoreşa oktobirê dîtîn û tê de jiya, beşdarî li xebata avakirin û nûkirina civatê kir û bi dû re jî zulim û xezeba Stalîn dît û jê gelekî kişand. Hemû jiyana xwe, ew di nav xebata ronakbîrî de bû û her hewl da ku pêla zanîbûnê di nav kurdan de bilind bike û ronakbîr û nivîskarên kurd bi rê xîne. Di sala 1937-an de, rejîma stalinîst ew şand Sibîryayê, sirgûnê û heta sala 1957-an, ew li wê derê ma. Di xeberdaneke xwe de, ew dibêje ku ew di raxistina hemû riyên

hesin ên Sibîryayê de xebitiye û bîst salên xwe yên herî xweş û bikêr, ji ber sebebên hîç û pûç, di nav eziyet û neçariyeke mezin de bihurandiye.⁷⁴

Armancên ku E. Şemo, bi nivîskariya xwe, dabûn ber xwe pir bûn; nivîsîna edebiyata devkî û zargotina kurdî, standardîzekirina zimanê kurdî, avakirina atmosfereke edebî, bilindkirina bîr û hîsên kurdayetiye. Lê armanca herî girîng jî ev bû; modernîzekirina edebiyata kevnare û peydakirina rê û şeweyên nû yên vegotinê. Ji romana "*Dim-dim*" ê pê ve, hema çî bigire hemû romanên wî otobiyografîk in. Meriv dikare di hemû romanên wî de şopên jiyana wî ya bêçare û çirûskên armanç, miraz û hêviyên wî bibîne. Nemaze di romana *Şivanê Kurd* de.⁷⁵ E. Şemo li gundekî Karsê, Sûsiziye, mîna zarokê maleke pir neçar, hate dunyayê, 1897, û hemû jiyana wî di nav eziyet û zehmetiyan de derbas bû. Wî ev jiyana rengîn kir mijar û babetên romanên xwe. Romana wî ya yekemîn *Şivanê Kurd* ku li Rewanê çap bû, 1935, birekî jî jiyana wî taswîr dike. Eskerê Boyik dibêje, "*Şivanê Kurd, bi temamî çiroka jiyana nivîskar e*" û weha didomîne, "*bi kurdiyeke paqij û zengîn hatiye nivîsîn û zimanê axaftinê esas girtiye.*"⁷⁶ Roman folklorîk e û bûyerên zarotî û xortiya nivîskar salix dide. Ew wergeriyaye fransizî, rûsî û erebî jî. Nivîskar û birewerê kurd *Nûreddîn Zaza* jî, bi dû re, ew ji ber çavan derbas kir, zimanê wê adapteyî qayidên kovara *HAWAR*'ê kir û ji nû ve weşand. Bi xêra vê xebatê, kurdên Turkiye û

Sûriyê jî, bi hêsanî, xwe ragîhandin romanê û ew xwendin.⁷⁷

Romana E. Şemo *Kurdê Elegozê* mîna berde-wama *Şivanê Kurd* e. Mesele û babetên ku di romana yekemîn de hatine raxistin, di ya nû de, hîn firehtir û bi milên nû, taswîr bûne. Piştî ku E. Şemo ji penaberiye vedigere, ew romana xwe *Berbang* 'ê dinivîse. Ev roman mîna versiyoneke nû ya *Şivanê Kurd* e. Lê belê versiyoneke hîn nerm-tir, bêdengtir û kîbartir. (Welê dixuye, bi xof û sawa rejîmê.) Li milê din, ji aliyê edebî, *Berbang* hîn bêtir pêşketî û kemilî ye. Meriv bi carekê tê de dibîne ku nivîskar hewl daye û xwe êşandiye ku bigihê ûslîb û zimanekî edebî. Mijar û babetê romana wî *Jiyana Bextewar*, 1969, koça kurdan ber bi welatê Qefqesê ye. Di dema osmaniyan de, ji bo ku kurd bikaribin ji qetlîaman xelas bin, wan ber bi welatê jor koç kirin, li wir jiyanekê nû ava kirin û guherînên wê derê, tevî şoreşa Oktobirê, bi çavan dîtin û jiyan. Roman li ser vê dewr û dewranê ava dibe. Yanê ew, romana jiyana kurdên Yekitiya Sovyetê ye.

Îcar romana E. Şemo ya dawîn *Hopo*, 1969, li ser rewşa civakî ya piştî şoreşê ye. Romanên E. Şemo, li gora qayidên resmî yên rejîma Sovyetê, *reyalîzma sosyal*, hatine nivîsîn. Dewlemendiya folklorê û edet û ûsilên vegotina devkî tê de pir berbiçav in. Lê li aliyekî jî, meriv dibîne ku E. Şemo gelekî xwe êşandiye da ku bikaribe zimanê

kurdî hîn serbestir bi kar bîne û têxe qalibên pîvanên romanê. Eger meriv kêmbûna romanên kurdî bide ber çavan, hingê hewl, lebat û xebata E. Şemo hîn çêtir fahm dibe.

Digel van romanên, bi baweriya min, romana girîngtirîn a Erebê Şemo, *Dimdim*, 1966, e. Herwekî ku min li jorê qal kir, edebiyata devkî û zargotina kurdî kahniya edebiyata nûjen a kurdî ye. Ji ber vê yekê meriv divê li ser *Dimdim*'ê raweste. *Dimdim*, destaneke kevnar a kurdî ye. Ji sedsalan û vir ve, li hemû welêt, kurd wê dibêjin, vedibêjin û diguhezînin nîfşên nû. Piştî peymanê Qesra-Şêrîn û perçebûna welatê Kurdistanê, keleha *Dimdim*ê di nav tixûbên Îranê de ma. Keleha *Dimdim*ê li dijî rejîma Îranê ya wê çaxê li ber xwe da û bû sembola tevgera liberxwedana kurd. E. Şemo ev destana navdar qulipandiyê forma romanê û jiyanê Kelehê, merivên tê de, qehremanê liberxwedanê *Xanê Lepzerîn*, dan û standinên civakî û rewşa siyasî ya wê demê, bi zimanekî şihîrî, nivîsiye. Yanê bi gotineke din, wî destan kir roman û li gora qalibên romanê, ji nû ve, anî zimên. E. Şemo di romanê de, pir caran, gelek stran, gotinên xelkê, gotinên pêşiyên bi kar anîne, romana xwe bi wan hûnandiyê û ew kirine perçeyekî esasî û xweş ê neqîşa romanê.⁷⁸

EDEBIYATA KURDÎ LI KURDISTANA TURKIYE Û SÛRIYÊ

Min li jorê jî behs kir; nimûnên pêşîn ên edebiyata nivîskî bi zaravayê kurmanciya jorê hatin nivîsîn. Zaravayê ku kurdên Turkiye, Sûriye, Yekitiya Sovyetê û birekî ji yên Îran û Iraqê pê dipeyivin. Di warê nivîsînê de zaravayê herî kevn û di warê xebirdanê de zaravayê herî mezin, kurmancî ye. Jixwe klasîkan tradîsyoneke nivîsînê bi kurmancî anîbûn pê. Lê ev edet, nemaze bi destpêka 1900-an, dewlemendtir û geştir bû. Ez bawer im ku ev heyama nû ya geşbûnê, bi derketina rojnama *Kurdistan*'ê dest pê kir. *Kurdistan* bû çirûska pêşketina nû. Gava meriv behsa vê rojnamê neke, hingê lêkolîn û lêgerînên li ser ziman û edebiyata kurdî dê kêmbimînin. Heyama nû ya modern bi *Kurdistan*'ê dest pê dike. Rojnamê di 22. nîsan.1898-an de, li Kahîrê, dest bi weşanê kir. Bi destpêka Rojnamê, kurd bûn xwediyê yekemîn rojnama kurdî. Ji bo bîranîna Rojnamê, kurd roja 22'ê nîsanê mîna roja neteweyî ya rojnamegeriya kurdî pîroz dikin û li Kurdistanê Iraqê 22'ê nîsanê rojeke resmî ye.⁷⁹ Xwedî, berpirsiyar û gerîndeyê

Rojnamê Miktad Midhad Bedir Xan bû û ew 31 hejmar weşiya. Di destpêkê de li Kahîrê, paşê, bi dorê, li Cenewre, Kahîre, London, Folkstone (Englistan) û dîsan li Cenewreyê, wê weşana xwe domand.⁸⁰ Rojname bi kurdî û tirkiya Osmanî weşiya û li Kurdîstanê jî baş belav bû. Nivîsarên ku di Rojnamê de bûn, bêtir, edebî, çandî, felsefî, siyasî û tarîxî bûn. Wê rexneyên tunt li dewleta Osmanî girt û li dijî rejîma navendî ya Osmanî gelek nivîsar ku piraniya wan ji aliyê gerîndeyê Rojnamê hatibûn nivîsîn, weşandin.

Herçî ziman, edebiyat û çand be, Rojnamê pir bala xwe dayê; esera nemir a Ehmedê Xanî *Mem û Zîn*, 21 hejmar li pey hev, tefrîqe bû, şihîrên Hacı Qadirê Koyî rûpelên Rojnamê neqîşandin. Şihîrên Emîn Alî Bedirxan, kekê Mithad Beg, bavê Sureya-Celadet-Kamuran Bedir Xan, tê de weşiyên. Nivîsareke dirêj li ser ferhenga Yusuf Ziyaeddîn Paşa, bi kurdî-erebî, çap bû. Di warê tarîxê de jî, nivîsarine cihê û dirêj li ser xanedana "Ceziret ul Ibn ul Umer", Mîr Bedir Xan û malbata Bedir Xanan û Selahedîne Eyûbî weşiyên.⁸¹ Zimanê Rojnamê paqij, rehet û herikbar e. Weşan û nivîsarên Rojnamê gelek tesîr li kurdan û *Kurdîstanê* kir. Herweha li tevgera ronakbîrî ya kurdî li Stembolê jî. Kurd bi Rojnama xwe serbilind bûn. *Kurdîstan*, bi ziman, nivîsar, xet û ramanên rojnamegerî û felsefa xwe ya neteweyî, di warê ziman, çand û edebiyatê de, bû xebirguheza heyameke nû, modern, biber û bikêr.⁸²

Bi weşîna *Kurdistan*'ê re, bi taybetî, pexşana kurdî bi pêş ket û mîna fenomeneke nû kurte-çîroka kurdî xuya bû û şax da. Kurte-çîroka yekemîn a edebiyata kurdî, bi navê "*Çîrok*", du hejmar li ser hev, di sala 1913-an de, li Stembolê, di kovara "*Rojî Kurd*" de weşiya. Nivîskarê Çîrokê yek ji damezrevanên komala kurdî li Stembolê "*HÊVÎ*", 1912, û "muxarîrê" *Rojî Kurd*, *Fuadê Temo* ye. Weşana komela HÊVÎ'yê *Rojî Kurd*, digel ku bi tenê çar hejmar weşiyar, bi nivîsarên xwe yên kurdî û bi vê kurte-çîrokê navdar e.⁸³ Bi qasî ku meriv jê fahm dike, nivîskarên Kovarê, bi tesîra tevgera Tanzimat a Osmanî, ji bo bi pêşvebirina ziman û edebiyata kurdî û peydakirina riyên nû yên vegotinê, gelek lebatîne. "*Çîrok*" mîsaleke baş a vê xebat û lebatê ye. Teknîk û awayê vegotina vê kurte-çîrokê, bi temamî, nû ye. Gotin û cimle kin û xurt in, pejn û hîs kûr in, ziman sade, dewlemend û edebî ye, mijar balkêş e, atmosfer bitesîr e. Nivîskar kurte-çîrokeke nû û yekta afirandiyê. Kurte-çîrok babetê xwe li ser jiyana zarokekî biçûk "*Şewêş*" û bavê wî yê bêçare û şivan ava dike. "*Şewêş kurê şivaneke ye. Ew bi xwe deh salî ye. Zarok e, lêbelê pir çavokirî ye. Şewêş diya xwe nediye. Bavê wî jî reben û belengaz e. Qet tiştêkî wan tune...*" Kurte-çîrok bi vî terhî dest pê dike û hema, bi carekê, bala xwendevan dikişîne.⁸⁴ Ew bi tenê du hejmar diweşe û digel ku Kovar dinivîse ku ew ê bidome, mixabin, dûmahîka wê nayê û nîn e.

Di destpêka 1900-an de, Stembol bû navenda çandî û siyasî ya kurdî. Paytextê dewleta Osmanî, bajarê kevn ê bîzansî, pira di navbera rojhelat û rojavayê, ji bo kurdan jî bû merkezeke esasî. Herwekî ku li jorê hatibû çalkirin, dewleta Osmanî, bi zanîn, plan û bername, mîrekiyên kurdî, yek bi yek, ji holê rakirin û desthilata siyasî û eskerî ji destê mîr, giregir û malbatên mezin ên kurdan derxistin. Û Dewletê hin ji malbatên herî mezin û girîng ku di tarîxa Kurdistanê de, bi wezîfên mezin rabûne, sirgûnî Stembolê kirin û ew li wir bi cîh kirin. Bi vî awayî, ew malbat li milekî ketin bin çavan, li milekî jî rastî tevgerên nû yên siyasî, felsefî, çandî, edebî bûn. Ji bilî van malbatan, gelek kurdên din jî yan ji bo xwendinê yan jî ji bo tîcaretê hatibûn Stembolê. Stembol merkez bû. Hingê pêlên neteweyiyê rabûbûn. Hemû neteweyên bindest ên Osmanî li xwe vedigerîn. Kurd jî kêmi wan nebûn. Kurdên Stembolê ku dixwendin, tîcaret dikirin yan jî di gerandina karên dewletê de berpirsiyariyên girîng wergirtibûn, bi kurdariya xwe rabûn. Pêla hişyarî û neteweyiyê ji bo kurdan jî, li Stembolê rabûbû; komela ku kurdan yekemîn car li Stembolê ava kirin, *Kurdistan Azm-i Kavi Cemiyeti* bû.⁸⁶ Bi dû vê komelê re, yên din hatin; *Kürd Teavun ve Terakki Cemiyeti*, *Kürt Talebe HÉVÎ Cemiyeti*, *Kürd Tamim-i Maarif Cemiyeti*, *Kurdistan Teali Cemiyeti*.⁸⁷ Van komele û rêxistinên rojname û kovarên mîna *Kurdistan*, *Kürt Teavun ve Terraki Gazetesi*, *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *JÎN* weşandin. Hemû van weşanên

bi kurdî û osmanî, bi awayekî fireh, cîh dan ziman, çand û berhemên edebiyata kurdî. Wan herdu zaravayên mezintirîn, kurmanciya jorê û kurmanciya jêrê esas girtin. Di nav van weşanan de, ya herî girîng, bêguman, JÎN e. Yek ji kovarên herî girîn ên rojnamegeriya kurdî JÎN di payiza 1918-an de, 07.11.1918, dest bi weşanê kir û 25 hejmar derket.⁸⁷ Ew bi rêberiya *Hemze Begê Mukisî û Memduh Selîm Begê Wanî* derket û organa neremî ya *Kürt Teali Cemiyeti'yê* bû. Tê de hem tefrîqayên eser û berhemên şahîrên klasîk, mîna *Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Siyahpoş, Nalî, Hacı Qadirê Koyî*, hem jî berhemên nû yên nivîskarên Kovarê, mîna *Tevfikê Silêmanî (Pîremêrd), Xelîl Xeyalî, Kemal Fevzî, Ebdurrehîm Rehmî Begê Heqarê, Azîz Yamulkî, Law Reşîd, Hîlmî Begê Suweregî, Ihsan Nûrî, Kamuran Alî Bedîrxan*, weşyan.

Şihîrên *Tevfikê Silêmanî* ku bi dû re bû şahîrê navdar î kurd *Pîremêrd*, pir balkêş û xweş in. Di nav nivîskarên ku bi kurmanciya jorê dinivîsandin, li gora min, yê herî li pêş û biquwet *Abdurrehîm Rehmî* ye. Bi baweriya min, meriv divê li ser nivîskariya wî ya balkêş raweste. Wî hem bi kurdî, hem bi tirkî dinivîsî. Û di ser de jî, yekemîn piyesa kurdî ji aliyê wî, bi zimanekî pir xweş, hatiye nivîsîn. Piyes jî di JÎN'ê de weşiya. Navê piyesê "*Memê Alan*" e. Herwekî ku ji sernavê piyesê jî dixuye, nivîskar piyesa xwe bi tesîra destana navdar "*Memê Alan*" nivîsiye. Lê tu teki-

liya wê û destanê, bi hev re, nîn e. Ew jîyan û hîsên kurdan ên dema Selehedînê Eyubî û şerê li dijî xaçperestan taswîr dike; bi fermana mîrê Heqarê, kurd li dijî ordiyên xaçperestan bi çek dibin. Memo jî di nav wan de ye. Şano, hefta dawîn a Memo ku ji diya xwe û jina xwe ya hefteyekê Xezalê vediqete, tîne zimên. Piyesa ku bi zimanekî zelal û edebî hatiye nivîsîn, weha bi dawî dibe;

"Memo: Îro heft e, dawet kirî/Xezayê ez ji te kirî/Ez diçime ber kafîrî/Xezala min, delala min bes bigirî.

Xezal: Memo îro bû esker e/Evîna me bû keser e/Tu min bibe digel xwe, here/yan bikuje, yan bikuj paşê here.

*Memo: Tu bes rohnîkan bibarîne/îro dijmin li me kîn e/Westana min layîq nîn e/Xezala min, delala min, bes bigirî."*⁸⁸

Meriv dikare bibêje ku bi dû gava hêja ya kova-
ra JÎN'ê û xebat û berhemên nivîskarên wê re,
xebatên çandî û edebî, demeke dirêj, hatin birîn.
Salên 1920-an ji bo dewleta Osmanî, salên valahî û
geremolê ne. Lêkolîna wan salan ne babetê vê
nivîsarê ye. Loma em ê ji serê re derbas bin. Lê, bi
tenê em ê bibêjin ku kurdan ew sal baş bi kar
neanîn û jê destkewtî nebûn û werin ser sala 1923-
an. 1923, ji bo kurdên Turkiye û Sûriyê saleke
gelek girîng e. Di wê tarîxê de, li ser kaviên dewle-
ta Osmanî, komara nû "Türkiye Cumhuriyeti" ava
bû. Ev perçê Kurdistanê ku heta sala 1923-an na-

venda ziman û edebiyata kurdî bû, piştî vê tarîxê, kete nav bêdengiyeke kûr. Kurdistanî Turkiyê, perçê herî mezin ê Kurdistanê, xwediyê edebiyata klasîk a kurdî, hêlekana medeniyetên Rojhelatê, bi avabûna Komara Turkiyê re, bi destê karbidestên Komarê, fetisî û her tiştê bi navê ziman, edebiyat û çand jî hat qurmiçandin, bû welatekî xirbe û bêber. Bêguman, sebebê vê yekê, herwekî ku hate gotin, guherîna radîkal a siyaseta dewletê bû. Berî 1923-an, digel ku ew ne xweser bû, hemû Kurdistan, ji perçê biçûk ê Îranê pê ve, yekperçe bû û di bin îdara dewleta Osmanî de, bi awayekî nîvotonom, ji aliyê mîrekiyên kurdî dihate birêxistin. Navê wî yê resmî jî "*Kurdistan Eyaleti*" bû. Li dijî hebûna welatê Kurdistanê, ziman, çand û edebiyata kurdî tu yasax û qedexe nîn bûn. Elîta Kemalîst ku komara nû ava kir, dev ji vê siyaseta Osmanî berda û ji bo çêkirina dewleteke millî, dest bi siyaseteke gelek hov û xedar kir ku ne îşê aqilan bû; kemalîstan hebûna kurd û Kurdistanê înkâr kir, ziman, çand û edebiyata kurdî qedexe kirin û hewl dan ku her tiştê kurdî asîmîle bikin.⁸⁹

Bêguman, înkara gelekî mîna kurd komîk e. Ji ber ku gelê kurd yek ji gelên kevntirîn ê navçê ye û ji aliyê nifûsê mezin e. Ne bi tenê komîk e, herweha hov û xedar e. Herçend meriv bixwaze vê siyasetê fahm û îzeh bike jî, bi gotinan îzeha wê pir zehmet e. Lê digel vê yekê, ev siyaseta neînsanî, bêrawest û bi kuştin, qetliyam, şewatan, hat domandin. Kurdan jî, bêşik, li ber xwe dan û ji bo bi

destxistina mafên xwe yên neteweyî û insanî têkoşîn. Salên navbera 1924-1938, bi temamî, salên reş in. Welat di nav şer de ye, jê mij û dûmana şer radibe. Kurd, car bi car, li dijî siyaseta hov a Dewletê serî hildan, lê bi şer neketin. Bi alîkariya dewletên cîran û îngilîz û fransizan, Dewleta Tirk hemû serîhildanên kurdî perçiqandin. Gava dinya hate ber sawa şerê duwemîn ê cîhanê, êdî li Kurdistanê jî şer qediyabû; gelê kurd jêdest ketibû, welat kavil bûbû, piraniya rêber û pêşewayên tevgera kurdî hatibûn kuştin û bidarvekirin û yên mayî jî reviyabûn derveyî welêt. Piştî van şeran, welatê Kurdistanê, bi temamî, ji bo dinya derve, hate girtin û îzole bû. Dest û dezgehên asimilasyonê, bi xurtî, dest bi xebatê kirin û her tiştê ku têkiliya wî bi ziman, çand, musîk, huner û edebiyata kurdî re hebû, hatin şewitandin, ji holê rakirin û windakirin. Û dan û standina kurdan bi tarîx û rabirdûya wan re jî hate qutkirin.⁹⁰

Ma meriv dikare ji welatekî ku di nav rewşeke evçend kambax de ye, tevgera edebî û edebiyateke geş hêvî bike? Ma ev ê neheqî nebe? Xirabiyên ku dewleta Turkiyê bi welatê Kurdistanê kirine, nayên hijmartin. Ji ber van, salên 1925-60, demek e ku kurdan nikarîbûne gotinek, peyvek jî bi zimanê kurdî binivîsin.

Lê belê, di wê dema pir xirab û kambax de, çirûskên hêviyê ji Sûriyê, cîranê Turkiyê, bilind bûn. Hin ji ronakbîrên kurdên ku ji katliyam û

kuştinê reviyabûn, çûbûn û li Sûriyê bi cîh bûbûn. Di rêberî û pêşengiya nivîskarê hêja, zimanzanê yekta *Celadet Ali Bedir-Xan* (1893-1951) de, wan dest bi weşandina, pêşî kovara *HAWAR'ê* (1932-1951), paşê jî bi ya *RONAHÎ 'yê kirin*. Di destpêka sala 1940'î de jî, li Lubnanê, ji aliyê birayê Celadet Beg, nivîskar û zimanzan *Kamuran Ali Bedir-Xan* (1895-1978), rojnama *ROJA NÛ* (1943-1946) derket. Di warê parastin û pêşvebirina ziman û edebiyata kurdî de, xizmet û alîkariya van kovar û rojnaman bêhempa ye.

Meriv divê, li vê derê, bi taybetî li ser Celadet Ali Bedir-Xan raweste. Ew, yek ji zana û ronakbîrên kurdan ên hêrî mezin bû; neviyê Mîr Bedir Xan, kurê serokê duwemîn ê "*Kürt Teali Cemiyeti*" Emin Ali Bedirxan bû. Wî di derheqê ziman, çand û edebiyata kurdî de xebat, eser û gencîneyên welê anîn pê ku tu carî ji bîr nabin. Ew hem yekemîn zimanzanê modern hem şahîr û nivîskarekî pir baş bû. Eger ji xebat û eserên wî nebûya, heye ku bi zaravayê kurmancî nivisîn, îro, pir û pir dijwar bû, -eger em nebêjin, ne mumkin bû. Wî kurmancî hem ji mirinê xelas kir hem jî nefes û ruhekî nû dayê. Û berî herkesî, wî xirabî û zerarên siyaseta kemalîzmê fahm kir û li gora wan, çare û tedbîrên pêwîst dîtin û bi cîh anîn.⁹¹ Wî ronakbîrên kurd li dora xwe civandin û ji bo parastin û bi pêşxistina ziman û edebiyata kurdî gelek tişt kirin. Gava kovara *HAWAR'ê* dest bi weşanê kir, wî di sernivîsa *Kovarê* de, (nervîsar

bênav e), armanc û pronivîsa Kovarê, bênav, weha anî zimên;

"Karekî ko bikare biçe serî, divêt jê re pronivîsek ango programek bête çêkirin. Me pronivîsa xwe ser bingehên jêrîn lêkiriye.

1- Belavkirina Elfabêya kurdî di nav kurdan û hînkirina wê. Senifandina zmanazîna kurdî û hin bi hin di komelê de belav kirin û pêşdetir di şiklê kitêbê de derêxistin.

2- Sehîtiya zarên kurdî û berhevdanîna wan. Sehîti ser mirovatiya zmanê kurdî digel zmanên din ên arî. Sehîti ser bingehên zmanê kurdî, ser dîrok û awayê rabûn û pêşveketina wî.

3- Berhevkirina çîrok, çîrçîrok û her texlît laje û stranên kurdî û birêve belavkirina wan.

4- Senifandin û belavkirina dîwanên kurdî. Bi van ve jînenigariyên şair û mirovên bijarte jî dê bîna belav kirin.

5- Sehîti ser reqs û qeydeyên stranên kurdî.

6- Sehîti ser her texlît rêzikên kurdî û Kurdistanê, yên zemanê borî û yên îro û senifandina wan. Sehîti ser hatinên Kurdistanê û piş û sinhetên kurdî.

7- Dîrok û erdnîgarî: Sehîti ser tevayîya dîrok û erdnîgariya welatê Kurdistanê û ser dîroka eşîran, berî, paşî û di wextê Mîr-Şeref de."⁹³

Ev hemû armanc bi cîh hatin. Ji van armancan pê ve, gelek berhemên ewrûpî hatin wergerandin û çapkirin û "ecole"eke nû ya nivîskarên kurdan,

bi navê "Ekola HAWAR'ê", hate pê. Rûpelên van hersê kovarên ku min qalê kirin, bi berhemên edebî û çandî ve tijî ne. Kovar ji bo ziman û edebiyata kurdî xezîneyek in. Û bi alîkariya Kovaran, li dora wan, navên nû gihîştin ku pêre bûn navên nemir û rêberên edebiyata nûjen a kurdî. *Celadet Ali Bedir-Xan, Kamuran Ali Bedir-Xan, Osman Sebrî, Qedrî Can, Nuredîn Usiv (Zaza), Cegerxwîn, Ehmed Namî, Qedrî Cemîlpaşa* û gelek kesên din, bi berhemên xwe, rûpelên Kovaran neqîşandin. Bi saya Kovaran, digel vê koma kurdî, komeke, ekeleke navneteweyî ya kurdologan jî, çêbû. Hîmdarên kurdolojiya fransizî, keşeyê Terîqeta Domînikênê *Thomas Bois, Roger Lescot, Pierre Rondot* û gelek fransizên din, bi xêra ekola HAWAR'ê gihîştin.⁹³

Di warê kurte-çiroka kurdî ya nû de jî, Kovaran gavên hêja avêtin. Nivîskarên ku ez behs dikim, car bi car, bi kurte-çîrokên xwe, rûpelên Kovaran dagirtin. Ji wan, Nuredîn Zaza mîna *Çexovê Kurdan* hate binavkirin. Kovaran rîyeke girîng, balkêş û nû li ber kurte-çîroka kurdî vekirin. Ji nivîskarên HAWAR'ê Cegerxwîn, bi navê "*Cîm û Gulperî*" kurte-çîroka xwe ya dirêj û folklorîk, di sala 1948-an de, weşand. Herçî C.A. Bedir-Xan e, wî jî, digel lêkolînên xwe yên îlmî û zimanzanî, carîna, şihîr û tekstên pexşanî weşandin. Şihîrên wî pir biqîmet in. Şihîra wî "*Bilûra Min*" li ber dilê min pir ezîz e û hertim li ba mine û ez wê bi kêfxweşî, hertim, dixwînim. Ev şihîr li ser ziman,

zanebûn, hosteyî û hunera C. A. Bedir Xan jî fiki-
rekê dide merivan;

...

Bilûra min,

Dengê xwe berde!!

Dinya,

Mîna zarokekî berşîr,

Ket dergûsa xwe;

Dengê xwe berde, bilûra min,

û jê re bilorîne,

Xema wê birevîne!

Bilûra min tu yî.

... 94

Di warê şihîrê de jî, meriv divê, berî her kesî, behsa Cegerxwîn bike. Şihîrên wî, hema çi bigire, di hemû hejmarên Kovaran de weşiyar. Ew yek ji nivîskarên Kovaran ên li herî pêş bû. Wî li gora ûsil û tradisyona nivîsîna Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî nivîsî. Seyda Cegerxwîn (1900-1984) di şihîra kurdî de heyameke nû ye. Ew ji maleke neçar bû û di medresên dînî de xwend û bû *Seyda*. Cara yekemîn, wî di şihîrên xwe de qala dijîtiyên çîneyîyê kirin û temayên weha bi kar anîn.⁹⁵ Wî salên xwe yê dawîn li sirgûnê, Swêdê derbas kirin û li wir wefat kir. Gora wî, îro, li hewşa mala wî ya Qamişloyê ye û gora wî, ji aliyê xelkê, bûye "ziyaretgehek". Gava kitêba wî ya yekemîn "*Dîwana Yekan*" derket, wê kêfxweşiyêke mezin da xelkê û ronakbîran. C. A. Bedir-Xan pêşgotinek li ser şahîr

Qedrî Can jî yek li ser "Dîwanê" nivisîne. Qedrî Can di kurte-pêşgotina xwe de pesna Dîwanê dide, wê bi klasîkên kurdî re dide berhev û weha dibêje;

"Ji mêj ve, dîwana Cizerî û Mem û Zîna seydayê Xanî, ji meydanê kêr bûbûn. Heweskarên şeir û edebiyata kurmancî li wan digeriyan û bi dest ne diketin.

*Vê car me dî, ji nişka ve, dîwana Cegerxwîn, bi çapeke pir qenc kete meydanê. Ez bawer dikim ko dîwana Cegerxwîn dewsa ku Mem û Zîn û dîwana Cizerî vala hiştine, ew ê tije bike."*⁹⁶

Seyda Cegerxwîn bi şihîrên xwe yên evîni û sewdayê jî navdar e. Heta niha heft dîwanên wî weşiyane. Lê bi qasî ku ez dizanim, hejmara eserên wî yên çapkirî-neçapkirî digêhên 40-an. Wî tarîxa kurdan a nûdemî baş dizanîbî û şahîdekî wê yê jîndar bû. Mesele û çîrok li ba wî bêdawîn bûn. Ew mîna ansîklopediyê jîndar a jiyana civakî ya kurdan bû. Wî hemû navçe, eşîr, bavik, malbatên kurdî dizanîbû û dinasî. Gava ew li Swêdê dijiya, ez her hefte, îlam, diçûm mala wî û lê guhdarî dikir. Yek ji kêfxweşiyên min ên mezintirîn ev bû... Wî jî bi kurdiya xwe ya paqij û edebî, bi sea-tan, bêrawestan, mîna çîrokeke kevnare, behsa bûyer û hedîsên roja xwe dikirin.

Eger em vegerin ser Kurdistanê, em divê bibêjin ku heta salên 1960-an, di warê nivisîna kurdî de, tu tişt nebûn. Ne eserek, ne xêzek, ne nefesek... Bi salên 1960-an, kurdan dest bi

lebatê kirin. Bêguman, bi hezar zehmetî û dijwariyê. Dijwarî çi bûn? Eger em mîsala kitêba nivîskar û rojnamevanê kurd *Musa Anter*, "Kimil", 1962, bidin, hingê heye ku rewş çêtir fahm be. M. Anter (1920-) nivîsarên xwe yên ku di rojname bajarê Diyarbêkrê *Ileri Yurt* de weşiyabûn, 1959, di *Kimil'ê* de dicivîne. Hemû nivîsar bi tirkî hatine nivîsîn. Sernavê yekî *Kimil e*. Çend rêzên straneke kurdî jî tê de hene; "*Bi çiya ketim lo apo, çiya melûl bûn rebeno/Ceh serîdin lo apo, genim hûr bûn evdalo/Qimil hate lo apo, bi refan e rebeno/Xîwar genimî lo apo, hişte kayê rebeno/Hat qimil e lo apo ji zozanan lo apo/Xîwar genimê lo apo me xezanan lo apo/Ro hatibû lo apo wexta dana lo apo/Pez herikî lo apo ser şivanan rebeno/Çar kulekên me man apo li ser guhanan rebeno*"⁹⁷ Ev rêzên hanê hemû *Turkiyê* radike ser piyan; rojnameyên mezin li ser van rêzên kurdî, pir bi nerînî, dinivîsin, dewlet hema bi carekê "dest datîne ser meselê". Her çiqas ew bi tenê çend rêzên straneke kurdî bin jî, li *Turkiyê* divê bi kurdî neyê nivîsîn û xwendin! Bi kurtebirî *Dewlet* û *berdevkên wê weha difikirin*. Hema bi carekê, li dijî M. Anter û *berpirsiyarê Ilerî Yurt'ê* abukat *Canîb Yıldırım*, dawê vedibin. M. Anter jî tê girtin û demekê "*li Stembolê, Herbiyê, hucra 38-an*" dimîne.⁹⁸

Rewş li *Turkiyê*, ji bo kurdan, ziman û çanda wan, evçend xedar û xirab bû, -hê jî weha ye. Zor, zordarî û terora vekirî û bêeman rê nade ku ro-

nakbîrên kurd bikaribin nefes jî bigirin û bidin. Ew serbestî û azadiyên ku ji bo nivîskarekî pir pêwîst in, hîç yek jî, ji bo nivîskarê kurd tune ne û ew jê bêpar e. Bêyî îstîsna, li dijî hemû nivîskarên kurd daweyên cezayî vebûne, kitêbên wan hatine komkirin û qedexekirin. Ew hatine girtin, li girtîgehan mane û bi ihtimala herî baş, bêgav mane û dev ji welêt berdane.

Tevî vê zor û zordariyê jî, tiştin hatine kirin û lebatin hatine pê. Kitêbên rêziman û alfabê çap bûn. Digel ku umirê wan kurt bû, rojname û kovar weşyan. Kitêb derketin. Di behsa van kitêban de, meriv divê li ser kitêba *Birîna Reş* raweste. *Birîna Reş* piyesa Musa Anter e. Wî ew di sala 1960-an de, li girtîgehê, Harbiyê, hucra 38-an, nivisî. Lê piyese, mîna kitêb, di sala 1965-an de karîbû biweşiya. Babetê piyese jiyana rojane ya gundiyên kurd e; çawan ew ji dunyayê bêxeber, li gundên xwe dijîn û ji bo pariyekî nan çî zehmetî dixwin. Nivîskar, bi kurdiya xwe ya xweş û devoka Nisêbînê, gundê Zorav, mala Zîno û Biro û qehremanê şanoyê Bedo taswîr dike. Bedo pêşeroj e, ji bo civata kurdî tîrêjê hêviyê ye.⁹⁹ Ew dibe bijîşk û tê warê bav û kalan û dixwaze birînen merivên xwe bicebirîne. M. Anter di kurte-pêşgotina xwe de dibeje, "li *Rojhelatê birînen reş pir in*" û didomîne; "*wek bîrova çavan, êşa zirav, kutîbûn û ya ji van gişan diwartir û diya wan, jartî û nezanî û feqîrtî ye.*"¹⁰⁰ Tevî ku ji navberê demeke pir dirêj bihuriye û kurdî di wê dema dirêj de neha-

tiye bikaranîn, zimanê piyesê jî baş û zelal e.

Digel kêmanî û qelsiyên wê yên edebî, meriv divê behsa kitêba kurte-çîrokan *Meyro* jî bike. Nivîskarê *Meyro* Mehmed Emin Bozarslan e ku ji mêj ve ye li ser ziman, tarîx û edebiyata kurdî dixebite û gelek kitêb weşandine. M. E. Bozarslan kurte-çîrokên xwe yên salên 1970-an di kitêbê de berhev kirine. Ew bi raxistineke edebî ya basîd û bi zimanekî sivik û rehet hatine nivisîn û mijarê esasî yê wan, herwekî yê piyesa Musa Anter, nezanî, bêçareti, paştamayîn û encamên wan e. Mirin, mirina kambax ku mîna şûrê Demoklesê, li ser serê civata kurdî hilawestiye, di hemû kurte-çîrokan de dixuye û mîna ruhîstîna tê de dere û tê.

Digel her tiştî, li perçên Turkiye û Sûriyê pêşketinek çêbû, hin xebat û eser derketin. Nûbûnek û vejîneke biçûk û qels hate pê û wê tesîr li nifşên nû kir. Meriv dikare bibêje ku mîna encama vê yekê, nifşekî nû, *nifşê 68-an*, çêbû. Ev nifş hem di warê pexşan hem jî di warê şihûrê de tiştên hêja dîke û dixebite. Gerçî meriv nikare bibêje ku vî nifşê berhem û eserên pir giranbiha afirandine, lê li ser wê riyê ew hewl didin.

Mahmut Baksî, nivîskar û rojnamevan, bi kurte-çîrok û kitêbên xwe yên zarokan, nas e. Ew ji mêj ve ye, li sirgûnê, Swêdê dijî û xebata xwe ya edebî didomîne. Di sala 1984-an de, wî di warê xwe de gaveke nû avêt û romanek jî bo xort û ciwanan

nivîsî; *Hêlîn*. Hêlîn navê qehremana çîrokê, keçika biçûk e. Romana ciwanan, ji devê Hêlînê, keça biçûk, behsa reva maleke kurdî ji welêt dike. Mal hew dikare li hember zor û terora dewletê xwe rabigire û bêgav dimîne ku bi qaçaxî, dev ji welêt berde. Esera nivîskar a dawîn romanek e; *Gundikê Dono*. Babet û meselên romanê, bûyer, dan û standina gundî û axa û jiyana rojane ya aliyê Xerzan e. Xerzan cîhê bav û kalên M. Baksî ye, ew ji wir e. Ew jiyana Gundikê Dono diqulipîne ser kaxizan û jê romaneke hêja derdixe. Roman bi zimanê rojane û devoka Xerzan hatiye nivîsîn û ew di nivîskariya M. Baksî de mîna gaveke nû û hêja tê dîtin.¹⁰¹

Romaneke din ku dîsan behsa zarokekî kurd û jiyana wî ya rojane dike, romana Bavê Nazê ye. Ew ji Kurdistana Sûriyê ye, li Moskovayê xwendiyê û li wir dijî. Di romana xwe de, ew bi alîkariya qehremanê romanê Çeto bergeheke realîst û rengîn a civata kurdî derdixe pêş. Navê romanê li gora reyalîzma wê ye; *Çiyayên bi xwînê avdayî*. Roman bi rûsî û erebî jî derketiyê û ew mîna destpêk û yekemîn berhema nivîskariyeke hêvîdar tê dîtin.

Nivîskarekî din ê nîfşê nû ku meriv divê qal bike, Şahînê Bekirê Soreklî ye. Bav û diya wî ji Kurdistana Turkiyê reviyane û li Sûriyê bi cîh bûne. Ew hem şihûr hem pexşan dinivîse. Kurteçîroka wî ya dirêj û yekemîn "*Siûda Mehmet Karataş*", bi ya min, balkêş bû.¹⁰² Kurte-çîrok li ser

drama xortekî kurd ji Kurdistanê Turkiyê ava bûye; ew li derveyê welêt bi şerpezetî dijî, nizane çî bike, serê xwe li kîjan kevirî bixe, bêgav dimîne û întixar dike... Romana Ş. B. Soreklî "*Wendabûn*" hem bi ûslub, bîr û baweriyên xwe hem bi şeweyê nivîsînê, romaneke nûjen e. Nivîskar temayên dînî, civakî, tarîxî, siyasî, şexsî dike nav hev û jê aforîzmayeke dirêj û edebî derdixe. Aforîzma li doraliyê bîr, hizr, bawerî û hîsên nivîskarekî ji welatê xwe dûrketî, têkiliyên wî û welêt ji hev qutbûyî, tê rapêçandin. Nivîskar bi xwe re dikeve nav şerekî û ji xwe hesab dipirse.¹⁰³

Hêja ye ku meriv li vir behsa kovarek jî bike; kovara mehane û edebî *Tîrêj* ku li Turkiyê weşiya. Mixabin ku gava wê dest bi weşanê kir, ji ber teşqele û xire-cira civakî û siyasî ya wê demê, dawiya salên 1970- an wê zêde bala kesî nekişand. Ew yekemîn kovara edebî û xwerû kurdî bû ku kurdan piştî 1923- an diweşand. Umrê wê jî zêde dirêj nebû, *Tîrêj*, bi tenê, çar hejmar weşiya. Di rûpelên kovarê de, gelek navên balkêş hene. Yek ji wan, *Filît Totanî* ye. Kurte-çîrokên F. Totanî ku bi nêrevaniyeke hoste û îroniyeke bedew hatine nivîsîn, hema bala merivan dikişîne. Nivîskar, bi stîl, huner û zimanekî gelek baş, kemilî û edebî, galeriyeke ji însanên kurdî, berpêşî xwendevanan dike. Meleyên "zana û alîm", niv ronakbîr, nivîskarên reben ku nizanin ew ê çawan bini-visînin, gundiyên fitne, dûkandar û bajarvanên sextekar, yek bi yek, cihên xwe yên taybetî di gale-

riya F. Totanî de digirin. Navekî din ê Kovarê jî *Rojên Barnas* e. Ev nav di warê şihîra hevdema kurdî de navekî li pêş e. Gava dîwanên wî "*Li Bandeva Spêde*" û "*Heyv li Esmanê Diyarbekirê*" weşyan, wan gelek bala xwendevanan kişand.

Hesenê Metê jî navekî xort û hêvîtijî ye. Ew jî Kurdistana Turkiyê ye û li Swêdê dijî. Berhevoka wî ya ji kurte-çîrokên gelêrî "*Ardû*" nimûneyeke baş a edebiyata devkî ye. Bi dû *Ardû* re, wî kitêba xwe ya kurte-çîrokan "*Smirnoff*" weşand. Zimanê kitêbê zelal û xweş, mijarên wê balkêş û xweş in. Digel nivîskariyê, ew wergervaniyê jî dike û wî berhemên Çexov, Dostoyevskî, Pûşkîn wergerandine kurdî û ew yadigarî kitabxana kurdî kirine. Dîsan yek ji navên xort *Firat Cewerî* ye. Kitêba wî ya kurte-çîrokan "*Girtî*" hêjayê behsê ye.

Bi taybetî piştî 1980-an, hejmara kesên ku bi kurmanciya jorê dinivîsin, zêde bûne. Û ew berhemên gelek hêja diweşînin û ji bo pêşeroja edebiyata kurdî hêviyeke têkûz didin merivan. Bi qasî ku ez jê fahm dikim, ev pêşketin nîşan dide ku ziman û edebiyata kurdî di nav nûbûneke hêja de ye, ew di heyama ronesansekê de ye.

Di vê navberê de, meriv divê behsa nivîskarê kurdên ku bi zimanên biyanî dinivîsin, bike. Li Turkiyê, birekî mezin ê nivîskarên kurd bi tirkî dinivîsin. Sedem jî vekiriye; yan ew bi kurdî baş nizanin yan jî ji terora dewletê ditirsin. Li Îran,

Iraq û Sûriyê jî nivîskarên kurd hene ku bi zimanê wan welatan dinivîsin. Gelo meriv dikare nivîskarekî ku bi zimanekî biyanî dinivîse, di nav edebiyateke neteweyî de bihesibîne?.. Bi gotineke din, gelo meriv dikare kurdekî ku bi zimanekî xerîb dinivîse, mîna nivîskarekî kurd bihesibîne? Ev pirsê girîng, ne bi tenê ji bo kurdan, lê ji bo hemû aliyên dunyayê û neteweyên din jî, îro, babetê munaqaşê ye û aktuel e. Vê pirsê, bi taybetî, edebiyata Afrîkayê gelek mijûl kiriye û serê nivîskarên afrîkayî gelek êşandiye. Ji ber ku piraniya, hema çi bigire % 90'ê nivîskarên Afrîkayê, bi zimanên îngilîzî û fransîzî dinivîsin. Li ser vê meselê munaqêşe pir in. Nivîskarên ku ne bi zimanê zikmakî, lê bi zimanekî din dinivîsin, mîna mîsal nivîskarên Cezayirî Katip Yasin, Rasid Boudcedra, yê Fasî Abdullatif Laabi, şahîrê Senegalî û endamê Akademiya Fransîzî Leopold Sédar Senghor, şahîrê Martinîkî Aimé Césaire û nivîskarên Nijeryayî Chinua Achebe û Wole Soyinka li ser vê meselê radiwestin û bersîva pirsê jorîn didin; *belê, nivîskarekî ku bi zimanekî biyanî dinivîse, dikare di nav edebiyata neteweyî de bê hesêb û cîhê xwe yê hêja werbigire.*¹⁰⁴ Tahar Ben Jelloun, nivîskarê Fasî ku bi fransîzî dinivîse, li ser vê meselê weha dibêje; *"ez welat, çand, meriv, rabûn û rûniştin, adet û ûsilên welatê xwe dinivîsim, lê ez nikarim van bi erebî îfade bikim, loma ez bi fransîzî, zimanê ku ez dikarim xwe baş pê îfade bikim, dinivîsim."*¹⁰⁵

Li Turkiye, Sûriye, Îran û Iraqê birekî nivîskar hene ku nivîskariya xwe li ser welat, çand, stran, meriv û rabûn û rûniştina kurdan ava kirine, lê ne bi kurdî, bi zimanekî din dinivîsin. Ew jiyana kurdan, dan û standinên wan, serpêhatî, stran, çîrok, destan û gotinên wan salix didin. Vegotina wan li gora qayideyên vegotina kurdî ye. Hejmara wan gelek e. Lê ji bo ku ez vê lêgerê hîn dirêjtir nekim, ez dixwazim li vir, bi tenê, navê şeş nivîskaran, bibêjim; *Salim Berekat, Yaşar Kemal, Yılmaz Güney, Seyit Alp, Esmâ Ocak* û *Yılmaz Odabaşı*.

Salim Berekat ji Kurdistana Sûriyê ye, yek ji şahîr û nivîskarên herî balkêş û girîng ên edebiyata nûjen a erebî ye. Ew "bi kurdî difikire û bi erebî dinivîse."¹⁰⁶ Babetên hemû şihîr, kurte-çîrok û romanên wî kurd û Kurdistan in. Temayên wî ji jiyana, zargotin, stran, serpêhatî û destanên kurdî hatine wergirtin. Rexnegirên ereb hertim dibêjin ku mîna S. Berekat kêm kes hene ku erebî ewçend bi bedewî û dewlemendî bi kar tîne.

Herçî *Yaşar Kemal* e, hê tu nivîskarî mîna wî, berhemên edebiyata devkî ya kurdî, bi firehî û hostehî, di romanên xwe de ranexistine. Di hemû kitêbên Y. Kemal de, ev yeka baş dixuye. Romanên wî bi hemû zimanên dunyayê hene û ew jî, carina, di nivîsar, hevpeyvîn û xebirdanên xwe de, behsa çavkaniyên romanên xwe dike û pesna dewlemen-diya edebiyata devkî ya kurdî, hostehiya

dengbêjan, rengîniya destanan dide. Di xeberdaneke xwe de ku ronakbîra tirk Azra Erhat pê re kiriye, 1976, ew weha dibêje; *"Li nik kurdan şahîreki epope ê mezin heye, navê wî Evdalê Zeynikê ye... ev di nav kurdan de efsaneyeke mezin e. Û dengbêj hebûn, kesên ku destan digotin, ez rastî wan hatime. Epopeke kurdan heye: Memê Alan, mîna epopeke Homerîk, lê rê û dûzan di van epopên kurdî de nîn in, mîna şihîra me ya serbest a îro... Evdalê Zeynikê destana xwe digot, min di 'Yer Demir Gök Bakır' de nivisand. destaneke ecêp xweş bû, çîroka jiyana min bû..."*¹⁰⁷

Y. Kemal ji aliyê hemû dunyayê tê nasîn, loma ne hewce ye ku meriv li ser wî û romanên wî, bi dirêjî, raweste.

Yılmaz Güney jî, eynî mîna Yaşar Kemal, ji maleke kurdî ye, tevî malbatê çûye û li Çukurova'yê bi cîh bûye. Y. Güney hem sînamegerekî yekta, lehîzvanekî hoste û hem jî nivîskarekî balkêş bû. Wî bi filma xwe ya xweş "Yol", li Festîwala Cannesê ya film, 1982, tevî filma Costa Gavras "Windabûyî", xelata yekemîn wergirt. Ew, bi salan, li girtîgehên Turkiyê riziya û li sirgûnê, Parîsê çû rehetê, 1984. Niha ew bi romanên xwe jî li Turkiye û Fransê aktuel e. Di destpêka salên 1960-an de, wî yekemîn romana xwe "Boynu Bükük Öldüler" nivisî û vê romanê yek ji xelatên mezin-tirîn ên Turkiyê "Xelata Orhan Kemal" wergirt, 1972. Mîna romanên Yaşar Kemal, yên Yılmaz

Güney jî jiyana merivên xerîb ku dev ji welatê xwe berdane û hatine navçê Çukurowayê da ku bi karibin pahriyekî nan bixwin, taswîr dike û li ser problemên civatekê ku ji halê girtîbûnê diqulipe ser kapîtalîzmê, radiweste.

▣ Seyit Alp, nivîskarê nifşê 1968-an, ji bervajiyê nivîskarên jorîn, behsa rojên rabirdû, tarîxa bijan, koç û îskana keserkûr dike. Rûyê vî nivîskarî ber bi rojên borî ye. Ew ji maleke kurdî ye ku sirgûnî Anatoliya Navîn bûye. Ew di romanên xwe de, bi hostehî, pir caran, motîvên destanên kurdî bi kar tîne. Romana wî ya yekemîn "Welat" li ser koç û sirgûna kurdan ber bi aliyê Anatoliyê ye. Romana wî ya duwemîn "Dewran" mîsaleke baş a bikaranîna motîvên kurdî ye. Di romanê de, ew tîpên destana navdar "Siyabend û Xecê" werdigire û bi hostehî wan vediguhezîne dewr û dewranên cihê û kinc û rolên nû li wan dike. Li ser vê meselê, ew weha dibêje; *"Bêyî ku ez şêwe, naverok û vegotina wan biguherînim, ez destanên kurdî, li gora gotina gelê min, dixim qalibên nûjen û hemdemî. Her çiqas vegotina destanê û pîvanên romana modern, mîna dijîtiyekê jî bixuyin, ne wisan e. Ez bawer im ku meriv dikare pêşketina tarîxî, li ser xeta wê, bi dîtineke universel, bidomîne."*¹⁰⁸

Kemilandina nivîskariya Esmâ Ocak'ê û jiyana û pêşketina wê, ji van hersê nivîskaran jî, cihê ye. Nivîskara me ya jin li Kurdistanê hatiye dunyayê, li wir mezin bûye û hê jî li wir, li gundekî nêzîkê

Diyarbekirê dijî. Roman û kitêbên wê yên kurte-çîrokan "Berdel", "Kırklar Dağı'nın Düzü" û "Kervan-Servan" li ser vê jiyana gundî û jinên gundî ne ku ew pir ji nêzîk ve dinase. Berdêlî ade-teke kevn a kurdan e. Herkes pê dizane. Di "Berdel" ê de, bi zimanekî xweş, lê bi îbret û dersan, ew behsa vê adetê dike. "Kırklar Dağı'nın Düzü" jî dîsan li ser jina kurd e; jina ku her neçar e, bi tenê ye, diperçiqe û çar-pênc car bindest e. Babetê "Kervan-Servan" ê jî, her, jina kurd e... Bi baweriya min, nivîskariya E. Ocak'ê gelek girîng e. Gava jin bi xwe rahijîn pê nûsê û dunya xwe salix bidin, jina kurd teswîr bikin û di warê edebiyatê de pencereyê-ke nû vekin, edebiyata kurdî dê pir bi pêş keve. Ew ji bo edebiyata kurdî qezenceke girîng e.

Şahîrê nûjen û xort Yılmaz Odabaşı hem bi yên din dimîne, hem ji van vediqete. Ew bi yên din dimîne, ji ber ku hemû bi zimanekî din dinivîsin, ji wan cihê ye, ji ber ku Y. Odabaşı, hertim, behsa kurdbûna xwe dike û xwe "şahîrekî kurd" dibîne û dihesibîne. Ew her gav qala asimilasyonê û qedexebûna ziman û edebiyata kurdî dike û gotina vê yekê ji bo xwe wezîfeke esasî dibîne. Yanê ew şahîrek e ku ji ber encamên asimilasyonê nikare bi kurdî binivîse. Wî li ser serîhildana Şêx Seîd jî dîwanek nivîsiye û gelek dîwanên wî yên çapbûyî hene.

DAWÎ

Tevî ku ev pêşketin û gavên bihêvî hene, ne mimkun e ku meriv îdiya bike û bibêje, "*edebiyata kurdî baş pêsketiye*." Gotineke weha ne rast e. Edebiyata kurdî bi pêş neketiye. Texlîtên edebî mîna roman, kurte-çîrok, bîranîn, şano, ceribandin, hê bi xurtî, neketine nav edebiyata kurdî û ew cihekî esasî wernagirin. Lê belê meriv dikare, bi misogeri, bibêje ku edebiyata kurdî ketiye heyameke nû ku bi xêr û bereket e. Edebiyata ku îro tê afirandin, li ser hûmên rast û baş bilind dibe; bîr û dîtinên li ser tarîxê rast in, pêwendî bi rabirdû re heye û xurt e, ziman nû dibe û rind e, babet balkêş û rengîn in, xwendevan zêde dibin, cîh û warê edebiyatê di nav jiyana kurdan de firehtir dibe. Loma edebiyata îro hem dema borî hem jî pêşerojê, ji niha ve, ava dike.

Loma jî, meriv divê xê rastiyê bibîne; nivîskarên kurd ku ne xwediyê tu îmkan û şertên nivîskariyê ne, îro, bi berpirsiyariyeke mezin rabûne. Belê, tu azadî, serbestî û îmkanên wan nîn in, lê wezîfên wan jî giran in. Hê kitabxanayeke dewlemend û ansîklopedî û ferhengên baş nîn in ku nivîskarê kurd bikaribe lê binêre û mîna çavkanî bi kar bîne. Lê digel vê, ew divê, bivê nevê, li dijî asimilasyonê raweste, zimanê xwe derxe kata nivîsînê, hawe û atmosfereke edebî ava

bike, xwendinê têxe nav xelkê û edebiyata xelkekî paştamayî bi pêş ve bibe. Hin aliyên wezîfa nivîskarê kurd, bi kurtebirî, ev in. Ji ber vê yekê jî, ger ew bixwaze yan nexwaze, nivîskarê kurd "nivîskarekî angaje" ye. Bêguman, nivîskarê gelekî bindest ku hertim nîrê zordestan li ser stûyê xwe hîs dike, nikare li hember bûyerên der û dora xwe "lakayt" bimîne û rû ji wan bade.

Lê meriv divê, di vê niqtê de, tiştêkî pir girîng jî ber çavan nerevîne; nivîskarê kurd jî, herwekî piraniya nivîskarên cîhana sêyemîn, di nav tengasiyekê de ye. Yanê ew jî nikare mesafeyeke (distans) pêwîst têxe navbera bûyeran û nivîskariya xwe. Ji ber vê jî, piraniya caran, daxwaza mesaj û veguhezandina bîr û baweriyên pîvanên edebî derbas dike û rê li edebiyatê digire. Edebiyat winda dibe. Di dewsa edebiyateke kemilî û bedew, estetîk û stîleke edebî û şêwe û vegotîneke xweş de, "rastiyên tahl, hişk û tîrş" derdikevin pêşiyê. Eger rastî nekemile û neyê hûnandin, ew tu carî nabe edebiyat. Gava meriv ji pîvanên edebiyatê bi dûr keve, hingê di dewsa edebiyatê de, tiştêkî din tê meydana. Di rojên bê de, bi pêşketinan ve jî girêdayî, ez bawer im, ev pirsîyara hanê dê bibe yek ji pirsîyarên sereke yê nivîskarê kurd; *çawan meriv dikare mesajeke civakî, çandî, siyasî têxe nav qalib û kirasê edebiyatê?.. Çawan meriv dikare jan û eziyeta ku kurd ji mêj ve ye dikişînin, bi awayên edebî û bi stîl û estetîkên bedew, stîlîze bike û rengekî nû bidiyê?..*

- 1) *Lêger û lêkolînên ku di derheqê edebiyata kurdî de dikarin bibin çavkanî û bi kêr werin, pir kêr in û yên hene jî, mixabin, zêde ne bi rêkûpêkî hatine nivîsîn û di navbera wan de aheng û dûzaneke tune. Ez navê berhemên ku di vi warî de herî bikêr û berbiçav in, li jêrê dinivîsim da ku xwendevan jê agahdar bin. 1- *Mela Mehmûdê Beyazîdî, Adetên Kurdistanê* : ev kitêba giranbiha ji aliyê zimanzan û kurdologê rûsî A. Jaba di sala 1850-an de çap bû. Kitab li ser adet û ûsîlên kurdan e. 2- *Emin Fevzî, Encument Edîban* : Ev kitêba 147 rûpelî ku li Stembolê weşiyaye, bi awayekî basîd, behsa jiyana nivîskarên kurdan dike. 3- *Refik Hilmî, Şîr û Edebiyatî Kurdî* : Ev eser, sala 1941-an, li Baxdayê, du cîld, weşiya û li ser tarîxa şîra kurdî ye, tê de nivîsarine çandî jî hene. 4- *Elladdîn Seccadî, Mêjûy Edebî Kurdî* : kitab yek ji çavkaniyên herî girîng yên tarîxa edebiyata kurdî ye, çend car jî nû ve weşiyaye, li ser 24 nivîskar û şahîrên kurdan agahiyên giranbiha tê de hene. Li dervayê van, tê de li ser tarîxa kurdan, çîrok û destanên kurdî nivîsar hene. 5- *Saddîq Behattîn Amedî, Hozanvanê Kurd* : Kitap, 1980, Bexda, li ser jîyan û berhemên 19 şahîrên kurdan hûr dibe. 6- *Prof. Qanadê Kurdo, Tarîxa Edebiyata Kurdî* : Ev eser jî, bi du cîldan, li Stockholmê hatiye weşandin û li ser tarîxa edebiyata kurdî, heta 1950-an, e. 7- *Celadet Alî Bedîr-Xan, Klasîkên me* : ev nivîsar di destpêka 1940-an de, di kovara navdar HAWAR'ê de weşiya û yek ji van lêgerên herî hêja û ciddî ye. 8- *Husên Arîf, Çîroki Hunerî Kurdî* : Nivîskar bi xwe jî romannûsekî navdar e, ev esera wî ya ku di sala 1977-an de li Baxdayê weşiyaye, li ser pêşketîna çîrok û kurte-çîrokên kurdî ye.*
- 2) *Şerefxan, Şerefname, weşanên Hasat'ê, Stembol, 1990, rûpel 296* (Di kitêba *Şerefname'yê* de li ser wê demê agahiyên fireh hene.)

- 3) İsmet Şerîf Wanlî, Preface pour "La Revolte de Agridagh" du General İhsan Nuri Paşa, editions Kurdes, Geneve, 1985, r. 15
- 4) J. Von Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris cîldê 4. r. 258.
- 5) Destnivîsên esera navdar a Idrîsî Bêdlîsî "Heşt Behîşt" di Kitabxana Neteweyî ya Misirê de ne.
- 6) A.R. Kasimlû, *People Without a Country*, Zed Press, London, 1980, r. 117.
- 7) Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, weş. Hasat, Stembol, 1990, r. 56
- 8) Amir Hasanpour, *The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985*, Urbana, Illinois, 1989, r. 50
- 9) L. Rambout, *Les Kurdes et le droit*, weş. Cerf, Paris, 1947. Peymana Sevres'ê 10. tebax. 1920 an, di navbera dewletên biserkefî û osmaniyan de hate pê. Peyman ji 433 niqtan pêkhatî bû. Niqteyên herî girîng ji bo kurdan yê 62-64 bûn. Di van niqteyan de, hemû maf, azadî û serbestiya kurdan dihate garantî kirin.
- 10) M.Yetkin, *Kurderna och Kurdistan (bi swêdî)*, Socialstyrelsen, Stockholm, 1984, r. 35-36.
- 11) Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, Second print, Rijswijk, 1979, r. 190 (Li gora agahiyên kitêba Von Hammer ku min li jorê qal kiribû, M. van Bruinessen dibêje ku sistema îdarî ya Kurdistanê ya wê rojê bi ihtimaleke mezin salên 1650 -an -ji aliyê Osmaniyan, weha hatibû bi rê xistin; *Hukimetên kurdî* : Palû, Egil, Genc, Hezû, Cezîre. *Begîtiyên Ekradê* : Segman, Qulp, Mihranî, Eteq, Pertek, Çepexçûr, Çêrmik, Tercil. *Sancaxên Osmanî* : Diyarbekr merkez, Xerpût, Erxenî, Suwerek, Nesibîn, Hesnkeyf, Meyyafarqîn, Aqçagale, Sêird, Sincar, Çemişkezek..)
- 12) Nemaze kurdologên ewrûpî û Hukurdên Iraqê van klasikên

kurdan mîna "ekola kurmanciya û jorê" bi nav dikin. Ji bo nimuneyeke vê; Ferhad Şakili, **Klassisk og Moderne Kurdisk poesi** (bi norweçî), kovara Kurdistan Nytt, Oslo, 1985, r. 24

- 13) Celadet Ali Bedir-Xan (Herekol Azîzan), **Hawar**, hej. 33, Şam. (Celadet Beg, li ser agahiya A. Jaba, dibêje ku Eliyê Herîrî dîwanek derxistiye. Dîsan li gora. A Jaba, Eliyê Herîrî ji navçê Şemdinan, Heqarê, gundê Herîrê ye.)
- 14) Dîwana Melayê Cizîrî, cara pêşîn, li gora agahiyên Celadet Ali Bedir-Xan, li Petersburgê diweşe. Çapa duwemîn li Stembolê, sala 1919-an, tê pê. Bi dû re jî, ji aliyê Qedri Cemîlpaşa û bi alîkariya Celadet Alî Bedir-Xan, zimanê dîwanê rast dibe û tevî şerhan ew li HAWAR'ê, di salên 1930-an de, bi tîpên latîni, tefrika dibe. Sala 1987-an, li Stockholmê, ji aliyê weşanxana Roja Nû, bi tîpên latîni ku ji aliyê Zeynelabîdîn Zinar û M. Emîn Narozî hatiye wergerandin, ji nû ve, **Dîwan** weşiya. Di vê çapa nû de, du pêşgotin ji hene ku tê de hem li ser Melayê Cizîrî û hem jî li ser xebat û berhemên wî agahiyên fireh hene.
- 15) D. N. MacKenzie, ji bo çapa "**Şêx Senan**", pêşgotinek bi navê "**Melayê Cizîrî and Faqê Teyran**" nivisiye û tê de, pir bi rastî, dibêje ku hemû zanîn û agahiyên me yên di derheqê edebiyata klasîkî ya kurdî de ji nivîsarên M. Mehmûdê Beyazidî tî. Ew agahiyên ku M. Mehmûdê Beyazidî ji A. Jaba re nivîsîne, îro, ji bo me çavkaniyên herî biqîmet in. Herçî A. Jaba ye, wî nivîsarên M. Mahmûdê Beyazidî, bi dû re, li Petersburgê, sala 1868-an, di kitêbekê de, "**Recueil des notices et recits kurde**", weşandin. Herweha çavkaniya nivîsara Celadet Ali Bedir -Xan "**Klasîkên Me**" jî ku di kovara HAWAR'ê de weşiya, dîsan, nivîsarên M. Mehmûdê Beyazidî ye.
- 16) Celadet Alî Bedir -Xan, nivîsara ku li jorê qal bûye.
- 17) Dîwana Feqiyê Teyran "**Şêxê Senan**" li Stockholmê, di sala 1986- an de, ji nû ve, bi tîpên latîni, ji aliyê M. Yetkin,

- hat weşandin. M. Yetkin çapa dr. M. B. Rudenko ya 1965-an ji xwe re esas girt. Di vê çapa nû de, nivîsarên M. B. Rudenko, D. N. MacKenzie, Celadet Ali Bedir-Xan û prof. Qanadê kurdo yên li ser Feqiyê Teyran û "Şex Senan" jî hene. Bi vî amayî xwendevan dibe xwediyê referensek bêhempa.
- 18) F. Shakely, **Kurdish Nationalism in Mem û Zîn of Ehmedî Xanî**, Sweden, r. 17
 - 19) Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, wer. M. E. Bozarslan, weş. Hasat, Stembol, 1990, r. 62
 - 20) Ehmedê Xanî, e.q.k. r. 61-62
 - 21) Ehmedê Xanî, e.q.k. r. 72
 - 22) Bazil Nikitin, **Kürtler**, weş. Özgürlük Yolu, 1986, r. 490
 - 23) Ehmedê Xanî, **Nûbar**, weş. Roja Nû, Stockholm, 1986, r. 7
 - 24) Celadet Alî Bedir -Xan (Herekol Azîzan), kov. Hawar'ê, hej. 33, r. 10. C. A. Bedir -Xan li ser vê yekê weha dibêje ; "Li gora tiştê ku min bihîstiye Xanî kitêbeke coxrafyayê jî çêkiriye û tê de qala ezman û stêrikan kiriye. Herçend ez gelek lê geriyabim jî ev kitêb neket destên min."
 - 25) Qanadê Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî 1**, weş. Roja Nû, Stockholm, 1983, r. 72-73
 - 26) Martin van Bruinessen, e. q.k, r. 208
 - 27) Ferhad Shakely, **Klassisk og Moderne kurdisk poesi (bi norveçî)**, kov. Kurdistan Nytt, Oslo, 1985, r.25
 - 28) Joyce Blau, **Memoire du Kurdistan**, weş. Findakly, Paris, 1984, r. 123
 - 29) Amir Hassanpour, e.q.k, r. 88
 - 30) Amir Hassanpour, e.q.k, r. 68
 - 31) Hewraz Germiyani, **Mewlewî-Klassisk kurdisk poet och sufi (bi swêdî)**, kov. Svensk-Kurdisk journal, hej. 2, r. 8

- 32) Amir Hessianpour di xebata xwe ya ku min qal kirê de listeyeke şahîr û nivîskarên navdar û klasîk ên kurdan ji çêkiriye, (r. 66-67). Ji bo agahiyê, ez jî, wê listê vedigu-hazînim vê derê: 1- Mela Pareşan (1398- ?, Hewramî), 2- Elî Herîrî (1425-1490, kurmanciye bakur/jorê), 3- Melayê Cizîrî (1570-1640, kurmancî), 4- Salim Silêman (1586-7-?, kurmancî), 5- Riza Xan (1570-1640, kurmancî), 6- Feqê Tey-ran (1590-1660, kurmancî), 7- Mistefa Besarî (1641-1702, hewramî), 8- Ehmedê Xanî (1650-1706, kurmancî), 9- Melayê Batê (1414-1495, kurmancî), 10- Mihemed Qulî Kandolayî (dawiya sedsala 17-an, hewramî), 11- Haris Bêdlîsî (1758-9-?, kurmancî), 12- Xanay Kubadî (1700-1759, hewramî), 13- Walî Dewane (1747-1798, hewramî), 14- Mîrza Elmas Xan (1763-?, hewramî), 15- Mîrza Safî ku-yayî (1763-?, hewramî), 16- Sah Pertew (1802-?, kur-mancî), 17- Mewlana Xalid (1777-1826, hewramî), 18- Mela Xelîlê Sêrtî (1835- ?, kurmancî), 19- Widayî (1840-?, kurmancî), 20- Mistefa kurdî (1809-1849, kurmanciya xwarê/soranî), 21- Seydayê Hewramî (1784-1852, hew-ramî), 22- Xidir Nalî (1797-1855, soranî), 23- Ehmedî Kor (1856- ?, soranî), 24- Evdirrehman Salim (1800-1876, soranî), 25- Ehmed Begî Komasi (1793-1882, hewramî), 26- Melayî Jabarî (1806-1876, hewramî), 27- Ebdulrehîm Mew-lewî (1806-1882, hewramî), 28- M. Wasman Hacı Ismeîl (1796-1889, hewramî), 31- M. Walî Kirmansahanî (1900-?, hewramî), 32- Mihemed Emîn Seyful Sedat (1903, hew-ramî), 33- Mela Marîfî Kokayî (1837-1906, soranî), 34- Me-hemedî Mehwi (1830-1904, soranî), 35- Salih Hariq (1851-1907, soranî), 36- Şêx Riza Talabanî (1835-1909, soranî), 37- Ebdullah Adab (1859-1912, soranî), 38- Ebdulrehîm Wefayî (1844-1914, soranî), 39- Tahar Begî Caf (1875-1917, soranî).
- 33) M. Emîn Zekî, **Kürdistan Tarihi**, weş. Komalê, Anqere, 1977 (Di kitabê de gelek agahiyên fireh li ser wê demê hene)

- 34) Martin van Bruinessen, k.q.k., r. 225
- 35) Chris Kutschera, *Le Mouvement National kurde*, ed. Flammarion, Paris, 1979, r. 16
- 36) Amir Hassanpour, e.q.k, r. 46
- 37) M. Mehmûdê Beyazidî, *Edetên Kurdistanê*, Den Haag, 1979, r. 17-18-19 (Ev kitêba hêja, cara yekemîn, di salên 1858-59-an de hatiye nivisîn. Destnivîsên kitêbê di kitapxana S. Petersburg'ê de ne. Kitab çend car, ji nû ve, hatiye weşandin. Ji bo van çapên dawîn, destnivîsên kitêbê yên ku di arşîwa dîplomat û kurdologê polonî/rusî A Jaba de ne, esas hatine girtin.)
- 38) Qanadê Kurdo, Li babet Êzidiyan, kov. Çarçira, hej. 4-5-6-r. 4-5
- 39) F. H. Khorshid, *Kurdish Language and The Geographical Distribution of its Dialects*. Ishbeelia Press, Baxda, 1983, r. 7-16
- 40) I. Beşikçi, *Bilim Yöntemi*, weş. Komalê. Anqere, 1976, r. 53
- 41) Joyce Blau, *Contes Kurdes*, ed. Fleuve et Flame, Paris, 1986, r. 53
- 42) B. Nikitin, e.q.k. r. 445
- 43) Ordîxanê Celîl-Celîlê Celîl, *Zargotina kurda*, weş. Naûka, Moskova, 1978, r. 39
- 44) M. Yetkin, e.q.k. r. 58
- 45) Mehmed Uzun, *Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê*, weş. Welat, Stockholm, 1991, r. 95
- 46) Roger Lescot, *Çîrokên Kurdî (Textes Kurdes)*, çapa duwemîn, weş. Orfeus, Stockholm, 1987, r. 5
- 47) Heciyê Cindî, *Kurdish Folk Epic (Epîkên Kurdî)*, Moskova, 1962, çapa duwemîn. weş. Orfeus, Stockholm, 1985, r. 19

- 48) Bazil Nikitin, e.q.k. r. 473-474
- 49) Hacıyê Cindî, e.q.k.,
- 50) Nûreddîn Zaza, **Pêşgotina Destana Memê Alan, Memê Alan**, weş. Özgürlük Yolu, Köln 1990 r. 19. N. Zaza, bi navê "Çiroknivîs" ji destanê re pêşgotineke dirêj nivîsiye û ew li wir dibêje ku destan, cara pêşîn, ji aliyê A. Socin, li Petersburg'ê, bi alemanî hatiye çapkirin, 1890. Bi dû re, ew ji aliyê A. Von Le Coq li Elemanya'yê, 1903; ji aliyê Oscar Mann li Berlîne, 1906-1909; ji aliyê Hugo Makas li Petersburg'ê, 1926; ji aliyê sê kurdologên ermen, bi sê versiyonan, li Rewan'ê, 1933; û ji aliyê Roger Lescot, bi alikariya Celadet Alî Bedir -Xan, tevî kurdiya wê ya orijinal bi fransîzî, li Beyrûdê, 1942, hatiye weşandin... Meriv divê li vê listê çapa ku Gerard Chaliand, bi navê "Antlogie dela poesi populaire Kurde" li Parîs'ê, ed. Stock+Plus, 1980, derxistiye, zêde bike. Di vê çapa nû de, fransîziya destanê ji çav hatiye derbaskirin û tevî kurdiya wê hatiye weşandin.
- 51) C. A. Bedir-Xan. kov. HAWAR'ê, hej. 23, Sam, 1933
- 52) M. Mehmûdê Beyazidî, e.q.k.
- 53) Hosmend Osman, **Kültür ve Politika, Irak'taki Kürt yayınları (1918-1949)** kov. Studia kurdica, hej. 2-6, r. 27
- 54) Hosmend Osman, nivîsara qalkirî
- 55) Qanadê Kurdo, e.q.k. r. 50
- 56) Hosmend Osman, n.q.k.
- 57) Ehmedê Mixtarê Caf, Meseley Wijdan
- 58) Hosmend Osman, n.q.k.
- 59) Di vî warî de, meriv divê behsa sê kovar û rojnameyeke kurdî bike ku hema çi bigire, di eynî wextê de weşiyane û tesîreke bêhempa û pir bi erînî li ziman û edebiyata kurdî kirine; **Hawar, Ronahî, Gelavêj**, û rojname **Riya Teze**. Van weşanan ziman û edebiyata kurdî, meriv dikare bibêje, ji nû ve, vejandin û ruh danê.

- 60) Ibrahim Ehmed, kov. *Gelawêj'ê*, hej. 1, 1939
- 62) Mehmed Uzun, *hevpeyvîn bi İbrahim Ehmed re*, roj. Kurdistan Press. hej. 89
- 63) Ibrahim Ehmed, Kurdistan Press, hej. 89, Stockholm, 1991
- 64) Ferhad Pîrbal, *Ebdullah Goran*, Kurdistan Press hej. 90
- 65) Ferhad Shakely, *Klassisk og moderne kurdisk poesi*, r. 27
- 66) Farideh Koohi-Kemal Dekordi, **The Republic of Kurdistan, Its rise and fall** (xebata doktorayê), St. antony's college, 1986, r. 84
- 67) Kerim Husamî, *Romana Pêşmerge*, kov. Berbang, hej. 75
- 68) Heme Seîd Hessen, *Pêkenînî Geda û Hesên Qizilcî*, Kurdistan Press, hej. 87
- 69) Bazil Nikitin, e.q.k. r.502
- 70) Casimê Celil, kov. *Rewşen*, hej. 5, r. 11-12
- 71) B.Nikitin ji dîtinên resmî yê yekitiya Sowyetê veguhzandiye kitêba xwe, e.q.k. r. 504-505
- 72) Eskerê Boyik, kov. *Roja Nû*, hej. 31, r. 17
- 73) Rohat, *Yığıtlığe Tanık Olan Dağlar*, kov. Bergeh, hej. 5, r. 111
- 74) Mamed Jemo, *Vie et oeuvre romanesque d'Erebê Şemo* (xebata tezekê), Paris, Sorbonne, 1988, r. 31
- 75) Rohat, kov. *Roja Nû*, hej. 6, r. 16
- 76) Eskerê Boyik, *Erebê Şemo û Romana wi*, roj. Kurdistan Press, hej. 84
- 77) Versiyona romanê ya ku N. Zaza amade kiriye, ji aliyê Enstîtuya Kurdî li Parîsê, tevî wergera fransîzî ya Bazil Nikitin, ji nû ve, 1991, çap bû.
- 78) Romana *Dimdim'ê*, di sala 1983-an de, li Stockholmê, ji aliyê weşanxana Roja Nû, bi tîptên latînî. ji nû ve, çap bû.

- 79) Malmîsanij -Mahmut Lewendî, **Rojnamageriya kurdî (1908-1981)**, weş. Jîna Nû, Stockholm, 1989, r. 15
- 80) Mahmûd Lewendî, **Ilk Kürt gazetesi Kurdistan (1898-1902)**, kov. Berhem, hej. 8, r. 15
- 81) M. Emin Bozarslan, **Rojnameye Kurdistan'ê**, çapa nû, weş. Deng, Uppsala, 1991, r. 11-12
- 82) Farhad Omer, **Les sources de la nouvelle Kurde (teza d.e.a.)**, Sorbonne, 1990, r. 26
- 83) Malmîsanij-M. Lewendî, e.q.k. r. 56
- 84) Ferhad Omer, e.q.k. r. 50
- 85) Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa), **Doza Kurdistan**, çapxana Stewr, Beyrûd, 1969, r. 25-26
- 86) Li ser van komelan û tevgera kurdî ya Stembola wê çaxê, di pêşgotina ku M. Emin Bozarslan ji bo kovara JIN'ê nivîsiye de, gelek agahî hene.
- 87) Kovara JIN'e, **Pêşgotin-M. Emin Bozarslan**, weş. Deng. Uppsala, 1985, r. 97
- 88) Ebdurehîm Heqarî, **Memê Alan (du perde piyes)**, kov. JIN'ê, hej.15 weş. Deng. Uppsala, 1985.
- 89) Li ser vê meselê, kitêbên sosyolog, nivîskar dr.İsmail Beşikçi "**Bilim Yöntemi**" ku di salên 1976-79-an de weşiyar, çavkaniyên hêja ne. Kitêb ji aliyê weşanxana **Komalê** weşiyar. Lê belê, hemû jî qedexa bûn, nivîskar bi cezayên giran hate cezakirin û bi dirêjahiya salan li-girtîxanan ma.
- 90) M Emin Bozarslan, **JIN, Pêskesî**, weş. Deng, Uppsala, 1985, r. 10
- 91) Mehmed Uzun, **Celadet Ali Bedir Xan û xebatên wî yên li ser ziman**, kov. Berbang, hej. 68
- 92) C. A. Bedir-Xan, **Armanc, awayê xebetê û nivîsandina HAWAR'ê**, Hawar, hej. 1, r. 1
- 93) Joyce Blau, **Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları**, Studia Kurdica, hej. 1-3, r. 68

- 94) Seydayê Gerok (Celadet Ali Bedir Xan), Hawar, hej. 32, r. 14
- 95) Celadet Ali Bedir-Xan, **Cegerxwîn** (pêşgotina Dîwana Yekan), weş. Bahoz, Uppsala, 1971, r. 8
- 96) Qedri Can, **Cegerxwîn û Dîwana Wi**, 'Pêşgotina Dîwana Yekan a Cegerxwîn), weş. Bahoz, Uppsala, 1971, r.8
- 97) Musa Anter, **Kimil**, çapxana Yeni Matbaa, Stembol, 1962, r. 6
- 98) Musa Anter, e.q.k. r.3
- 99) Mehmed Uzun, **Dermanên birînên reş û Musa Anter**, pêşgotina Birîna Reş çapa II. weş. Koral, Stembol, 1991, r. 5
- 100) Musa Anter, **Birîna Reş**, Stembol, 1965, r. 2
- 101) Torî, **Li ser Gundikê Dono**, Kurdistan Press, hej. 83, r. 16
- 102) Mehmed Uzun, **Siûda Mehmet Karataş**, kov. HÊVÎ, hej. 6, r. 65
- 103) Ahmet Cantekin, **Romana Wendabûnê**, Kurdistan Press, hej. 83
- 104) Per Westberg, **Afrikas Moderna Litteratur**, (bi swêdi), weş. W-W. Stockholm, 1969, r. 34-35
- 105) Tahar Ben jelloun, Magazine Litteraire, hej. 221, r. 39
- 106) Ehmed Huseyni, **S. Berekat û romana wî**, Kurdistan Press, hej. 85
- 107) Mahmut Baksi, **Şivan'in Sevdası**, weş. Analiz, Stembol, 1990, r. 86
- 108) Seyit Alp, **Devran**, weş. Aydınlık, Stembol, 1979.

Beybun Yayınlarından
Çıkan Kitaplar

EKREM CEMİL PAŞA

**MUHTASAR
HAYATIM**

**KEMALİZME KARŞI KÜRT AYDIN
HAREKETİNDEN BİR YAPRAK**

Toplatıldı

M. EMİN ZEKİ

**KÜRDİSTAN
TARİHİ**

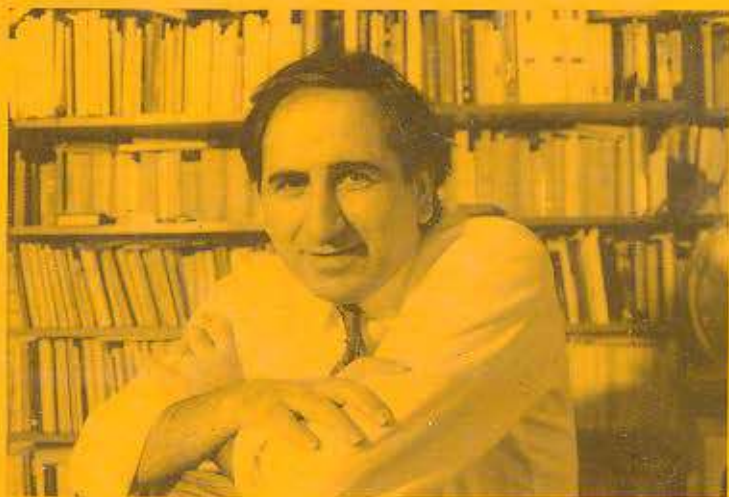

Foto : Lütfü Özkök

Mehmed Uzun, 1953, Siwêrek, heta niha berpirsiyarî û gerîndeyiya çar kovar û rojnameyên çandî û edebî yên kurdî kiriye. Wî di gelek weşanên kurdî, swêdî û türkî de nivîsarên çandî û edebî nivîsîne. Heta niha çar romanên wî, bi kurdî, derketine. Ew endamê PEN-Klûba swêdî, Yekitiya Rojnamevanên Swêdê, Yekitiya Rojnamevanên Cîhanê û endamê Komîta. Birêvebir ya Yekitiya Nivîskarên Swêdê ye. Ew li Wezaretê Çandî ya Swêdê, mîna pisporê edebiyatên biyanî, dixebite.

Romanên wî

1- TU, 1985

2- MIRINA KALEKÎ RIND, 1987

3- SIYA EVÎNÊ, 1989

4- ROJEK JI ROJÊN EVDALÊ ZEYNIKÊ, 1991

Wergêr

(ge), HAROLD

800 28 88 3232 7F

AXIELL

